

Briga i skrb tijekom paleolitika na području Europe i Bliskog istoka

Žarković, Luka

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:746677>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-05**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Luka Žarković

**Briga i skrb tijekom paleolitika na području Europe
i Bliskog istoka**

Završni rad

Zadar, 2022.

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Briga i skrb tijekom paleolitika na području Europe i Bliskog istoka

Završni rad

Student:

Luka Žarković

Mentor:

izv. prof. dr. sc. Dario Vujević

Zadar, listopad 2022.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, Luka Žarković, ovime izjavljujem da je moj završni rad pod naslovom Briga i skrb tijekom paleolitika na području Europe i Bliskog istoka rezultat mojega vlastitoga rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 12. listopada 2022.

Sadržaj

Uvod	5
Problematika tumačenja brige u paleolitiku.....	6
Tumačenje osteološkog materijala	6
Problematika interpretiranja brige.....	7
Dekonstruiranje brige od strane K.A. Dettwyler	7
Indeks brige	9
Usporedbe	10
Usporedbe s primatima.....	10
Usporedbe s lovcima skupljačima	12
Mogući primjerci brige u donjem paleolitiku	14
Dmanisi, Gruzija.....	14
Sima de los Huesos, Španjolska	15
Mogući primjerci brige u srednjem paleolitiku – <i>Homo neanderthalensis</i>	17
Aubesier 11, Francuska	19
Krapina	21
La Chapelle-aux-Saints 1, Francuska.....	25
Shanidar, Irak.....	26
Mogući primjerci brige u gornjem paleolitiku - <i>Homo sapiens</i>	31
Romito, Italija	31
Dolni Vestionice, Češka	34
Zaključak	37
Popis literature	39

Sažetak

Ovaj rad sistematizira teorije o brizi u paleolitičkim društvima. Prije svega zbog istraženosti, kao i dostupnih podataka, tema je ograničena na prostor Europe i Bliskog istoka . Prvotno sam iznio problematiku vezanu uz temu, da bi onda sagledao usporedbe s primatima i lovcima sakupljačima. Kasnije sam kronološki analizirao primjere iz paleolitika s posebnim osvrtom na neandertalce.

Ključne riječi: briga, onesposobljenost, prilagodba zajednice, paleolitik, neandertalac, patologija, trauma, Shanidar, Krapina, Romito,

Summary

Care and nurturance during the Paleolithic on the area of Europe and Middle East

In this paper I focused on theorizing about care in paleolithic with a focus on Europe and Middle east since this area is best documented. Firstly, I wrote about problems with the topic and then I looked at comparisons with primates and hunter-gatherers. Afterwards, I chronologically analyzed specimens from paleolithic with special regards to neanderthals, since in terms of care in prehistory they were discussed the most.

Key words: care, disability, accomodation, paleolithic, neanderthal, pathology, trauma, Shanidar, Krapina, Romito

1. Uvod

Prema podacima iz 2011. godine više od milijun ljudi iskusi onesposobljenost, dok od njih, dvjesto milijuna ima ozbiljne probleme sa svakodnevnim životom.¹ Koliko su društva u paleolitiku bila sposobna brinuti i skrbiti se za svoje članove podijelilo je istraživače na one koji smatraju da ne bismo trebali samo preko tumačenja patologija na osteološkom materijalu postavljati opće hipoteze u prapovijesti, do onih kojih preko tog materijala tumače da su određeni pokojnici tijekom svog života trebali njegu i skrb, ponekad i ekstenzivnu. Potonji su mnogo brojniji pa će se i ovaj rad više baviti pričom o brizi u prapovijesti, nego njenom dekonstrukcijom.

Prvo ću se baviti upravo problematikom razmatranje brige u paleolitiku. Naime, s obzirom da iz paleolitika nemamo mumificiranih ljudskih ostataka ograničeni smo na isključivo osteološki materijal preko kojeg ne možemo uvijek biti sigurni koja je etiologija patologije, a ponekad ni koja je točno patologija u pitanju. Problematika interpretiranja brige i skrbi jako je složen problem s obzirom da je svatko od nas različit. Isto možemo i očekivati za naše pretke pa je korisno raditi usporedbe s našim daljnjim evolucijskim “rođacima” i narodima koji žive na slične načine kao i paleolitičke zajednice. Glede termina, kao prijevod engleskog “*care*” najviše sam koristio termin “briga” jer se uz njega više veže društvena konotacija za razliku od termina “skrbi”, “*disability*” nisam prevodio kao invalidnost već onesposobljenost, dok sam termin “*accomodation*” prevodio kao “prilagodba zajednice”.

Rad je ograničen na područje Europe i Bliskog istoka² kako bi se dobila preglednija slika. Prvi mogući primjerak skrbi nalazimo već prije 1.7 milijuna godina na nalazištu Dmanisi u Gruziji gdje je pojedinac u najboljem slučaju imao samo jedan zub prije smrti.³ Kod vrste *homo neanderthalensis* često se pronalaze tragovi patologija, pogotovo trauma pa se za mnoštvo primjeraka tumači potreba za njegom i skrbi. Kod naše vrste postoji nekoliko zanimljivih primjeraka ukopa i tragova patologija koji ukazuju kako su i oni s posebnim potrebama mogli biti korisni gospodarstvu zajednice. Važno je i napomenuti kako postoji još pregršt patoloških individua iz paleolitika o čijoj se potrebi za njegom nije raspravljalo.

¹ D. J. MENNEAR, 2018., 345.

² Definicija prema: <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=8170>

³ D. LORDKIPANIDZE et al., 2006., 1147-1151.

2. Problematika tumačenja brige u paleolitiku

Unatoč tome što radovi u kojima se mogu naći razmatranja o društvenoj ili individualnoj brizi pokrivaju veći dio svijeta, razdoblja još od donjeg paleolitika te razne vrste zdravstvenih kondicija, takva se razmatranja najčešće svode na par rečenica. Iako nekima od pojedinaca koje ću navesti možda nije bila potrebna ekstenzivna briga, vjerojatno će od zajednice zahtijevati prilagođavanje na ono što se očekuje od njih i na način kojim žive.

Usporedbom s današnjim svijetom tipična zdravstvena njega sastojala se od skrbi za manje ozljede i bolesti. Rezultiralo bi to negom koja zahtjeva jako malo truda, a daje jako efektivan učinak što se argumentira stavkom da su ljudi ranjiva bića od kojih većina iskusi nemoć tijekom života.⁴ Na paleolitičkom materijalu najčešće se mogu primijetiti jedino ekstenzivne patologije, dok se oblik brige danas kod slučajeva iz divljine, ali i kod pripadnika lovaca sakupljača, najčešće svodi na uganuća, manje posjekotine i istegnuća ili neke druge umjerene poteškoće koje su nam danas uglavnom nevidljive. Suprotno je to pogledu da briga i skrb zahtjeva veliku potrošnju resursa.⁵ Točne načine njegovanja teško je pretpostaviti, međutim L. Tilley pretpostavlja uporabu zavoja, udloga i odljeva, iako se takvi prapovijesni materijali, ako se i uopće sačuvaju i dalje mogu drugačije interpretirati. U svim predindustrijskim zajednicama mogu se pronaći primjerci korištenja raznih organskih, ali i anorganskih tvari poput minerala kod prevencija bolesti.⁶ Problemi s interpretacijom konzumiranja bilja nastaju jer često, iako ne i uvijek, nismo sigurni jesu li se konzumirale iz kulinarskih ili ljekovitih razloga.⁷ Također, dokazi o uporabi biljaka su u slučaju paleolitika rijetki, iako su vjerojatno sačinjavali sastavni dio života.

2.1 Tumačenje osteološkog materijala

Kada govorimo o brizi kod prapovijesnih zajednica vidljivoj kroz arheološke nalaze, to radimo većinom⁸ pomoću kostiju. Preko njih možemo vidjeti život s određenom patologijom ili oporavak od patologija koje pojedinac ne bi preživio da mu se nije pružila nekakva vrsta potpore.⁹ Međutim,

⁴ P. SPIKINS et al, 2018., 106.; L. TILLEY, 2014., 270.

⁵ P. SPIKINS et al, 2018., 99-107.

⁶ L. TILLEY, 2013., 26.

⁷ L. TILLEY, 2013, 26.

⁸ K. NYSTORM, D. PIOMBINO-MASCALI, 2017.

⁹ L. TILLEY, 2013., 1-3.

postoji više problema s tumačenjem ozljeda i patologija preko kostiju. Samo se mali broj patologija i to u prosjeku u 10 do 20% slučajeva fosilizira na kostima, a i onda, ako prođe dovoljno vremena, postoji vjerojatnost da se kost vrati u stanje približno onome prije početka patologije. S izuzetkom određenih respiratornih patologija, i onda samo pod određenim uvjetima, ne bismo mogli na kostima primijetiti 10 glavnih uzroka smrtnosti kod zemalja u razvoju u 21. st., a sve su te patologije bile prisutne i u prapovijesti.¹⁰ Daljnji se problem veže uz razlikovanje tafonomskih promjena s *ante-mortem* povredama, naročito kad je osoba starije životne dobi.¹¹ Tu je i tzv. “osteološki paradoks”, koji nam govori da će se na skelet najčešće odraziti kronične bolesti. I na kraju, za neke bolesti koji i ostave traga na kostima, primjerice artrozu, ne možemo biti sigurni koliko je utjecala na pokojnika i je li mu uopće trebala skrb.¹²

2.2 Problem interpretacije

Problem interpretacije brige je višestruk, dovoljno je spomenuti da se više raspravljalo o razlozima zašto je ne možemo prepoznati kod zajednica, nego što se razglabalo o postupcima i njenoj važnosti za zajednice.¹³ Međutim, cjelokupna rasprava može se podijeliti u dvije kategorije; prva bi bila raspravljanje o preuveličavanju vjerojatnosti potrebe za brigom te njenoj ulozi u preživljavanju određene patologije, a druga se veže uz zaključke dobivene usporedbom s primatima. Daljnji problem nastaje zbog činjenice da će doseg štetnog utjecaja ovisiti o pojedincu, stoga glavno pitanje postaje kakvo je stanje pojedinac morao iskusiti da bi mu skrb bila potrebna.¹⁴

2.3 Dekonstrukcija K.A. Dettwyler

K. A. Dettwyler ističe se kao najutjecajnija zastupnica kritike, iako za razliku od nekih drugih autora, koji se isto mogu svrstati u “drugu stranu priče”, ona se može sagledati kao radikalnija.¹⁵ Jedan je rad posvetila dekonstrukciji teorija, a on se temelji na često spominjanim primjercima Shanidar I, Romit II te Windover dječaka. Iako postoji mogućnost, ne možemo znati jesu li

¹⁰ L. TILLEY, 2013., 59-66.

¹¹ E. CUNHA, 2016., 653.

¹² L.S. SUGIYAMA, 2004., 374.

¹³ L. TILLEY, 2013., 11.

¹⁴ L. TILLEY, 2013., 28.

¹⁵ L. TILLEY, 2013., 28.; K.A. DETTWYLER, 1991., 375.

Shanidar I i Romito II preživjeli i bili poštovani od zajednice zbog svoje inteligencije ili vještine da „komuniciraju“ s nadnaravnim svijetom u vidu današnjih vračeva, s obzirom da iz etnografskih svjedočanstava znamo da se zajednice prema takvim pojedincima odnose dvojako: ponekad se prema pojedincima koji su “drugačiji” odnose s mržnjom ili strahom, no postoje slučajevi gdje ih se snažno poštuje i gdje su važan dio zajednice.¹⁶ Uz pomoć etnografije Dettwyler dovodi u pitanje pet najčešćih teza, među ostalim i onu koja kaže da je: “većina zajednice produktivna i samodostatna većinu vremena”.¹⁷ Kao suprotan primjer navodi novorođenčad, djecu i žene u završnim stupnjevima trudnoće, ali i neposredno nakon porođaja. Također, povremeno se većina zajednice razboli i ozljedi ili ako dosegne staračku dob može ostati bez zubi ili bolovati od artritisa.¹⁸ Druga se pretpostavka veže uz činjenicu da se mnoštvo bolesti ili ozljeda uopće ne mogu pronaći na osteološkom materijalu. Razmatra i neproduktivnost onesposobljenih osoba, što demistificira stavkom da postoje poslovi koje mogu obavljati te da se kao i djeca trude da u njima sudjeluju koliko god mogu. Kao jedan od primjera navodi ženu koju je upoznala u svom višegodišnjem radu u Maliju, koja unatoč tome što ima barem 80 godina doprinosi znatnim prihodima široj obitelji time što prede pamuk po cijele dane. Nadalje, smatra kako preživljavanje onesposobljenih ne upućuje na suosjećanje društva, tj. da su se ostali nužno i ljubazno ponašali prema onesposobljenima jer je velika granica između preživljavanja i brizi. To argumentira također primjercima iz Malija gdje se prema onesposobljenima u svrhu zabavljanja mnoštva drugi znaju ponašati bez imalo obzira pa čak i nasilno, ali oni uz pomoć obitelji preživljavaju. Na kraju navodi kako briga, skrb ili olakšavanje “bremena” života nije ni uvijek moralno ispravna odluka. Stoga proučavanjem kostiju i artefakata ne možemo praktički ništa doznati o suosjećanju koje je potrebno za raspravu o brizi društva prema pojedincima.¹⁹ K. A. Dettwyler ipak, pri kraju svog rada, priznaje da se kod određenih drastičnih slučajeva može sugerirati da je skrb bila pružena i da se društvo brinulo za njih.

L. Tilley prva je koja ozbiljno pokušava osporiti njezine teorije. Samo neke od primjedbi vezane su uz nejasno definiranje osnovnih termina, bezuvjetne i neopravdane pretpostavke, izjednačavanje iskustva življenja danas s onim u prošlosti, ali i činjenica koje su istraživačima

¹⁶ K.A. DETTWYLER, 1991., 375-381.

¹⁷ Slobodni prijevod prema K. A. DETTYWYLER, 1991., 379.

¹⁸ Autorica nije definirala kada započinje staračka dob.

¹⁹ K.A. DETTWYLER, 1991., 379-383.

jasne, kao da mnoštvo ozljeda i bolesti mi danas ne možemo vidjeti, produktivnost nije vezana uz fizičke značajke, održavanje nekoga na životu i ljubazno ponašanje prema osobi nisu istoznačne, itd..²⁰

2.4 Indeks brige

L. Tilley može se smatrati autoricom koja je najviše pridonijela, kako ona to sama zove, bioarheologiji brige. Najviše se bavila primjerkom M9, koji je doduše pronađen u Vijetnamu i datira se u neolitik, ali je vrijedan spomena pošto je pojedinac živio duže od deset godina bez funkcije donjeg dijela i s jako ograničenom mogućnosti uporabe gornjeg dijela tijela.²¹ Kako bi drugima pojednostavila objavljivanje, interpretaciju pa i jasniju uporabu pojmova kao što su onesposobljenost, prilagodba i briga, posebice za period rane prapovijesti, napravila je mrežno – baziranu aplikaciju koja je i korištena od strane različitih autora.²² Indeks je podijeljen na četiri koraka, prvi se bavi opisom, dijagnozom i dokumentacijom, drugi definiranjem patologije i njenim utjecajem na individuu, treći modelom brige i četvrti interpretacijom.²³

²⁰ L. TILLEY, 2013., 35-40.

²¹ L. TILLEY, 2013., 179.

²² L. TILLEY et al, 2017.

²³ L. TILLEY, 2014., 6.

3 Usporedbe

3.1 Usporedbe s primatima

Kako bi bolje sagledali skrb u prapovijesti više istraživača smatra da je korisno promotriti druge društvene sisavce, posebice primatima,²⁴ iako postoji i mišljenje kako su bilo kakve usporedbe ljudskog ponašanja s drugim životinjama besmislene.²⁵ Postoji i mišljenje da je etnografija puno bolji način proučavanja brige u prapovijesti jer činjenica da bez brige neki primati preživljavaju ozbiljne patologije uopće se ne mora odražavati na prijašnje populacije čovjeka.²⁶

Više autora naglašava²⁷ da to moramo raditi s velikim oprezom jer su primati sposobni preživjeti ozbiljne ozljede, onakve kakve autori obično pripisuju primjercima brige kod naših zajednica.²⁸ Prije svega, problem nastaje zbog male istraženosti pitanja vezanih uz brigu kod modernih primata,²⁹ iako u zadnje vrijeme postoje studije s upravo takvim ciljevima. Kod divljih primata uobičajeno je vidjeti razne ozljede pa i deformacije udova³⁰ koje pojedini primati uspješno prežive,³¹ no valja imati na umu i opažanje da su primati u mogućnosti da u potražnji hrane zamjene zadnji ud s prednjim.³² Onesposobljene čimpanze često se i hrane na isti način kao i zdrave, ali da ipak znaju biti domišljate pokazuje slučaj mužjaka koji se, nakon što je izgubio pokretljivost nogu, kretao nizom saltova.³³ Iako je opća reakcija na onesposobljenost u Awajishima centru u Japanu neutralna, imamo par zanimljivih opažanja o makakijima koje treba uzimati s velikom rezervom

Slika 1. Majmun iz roda makakia liže drugome oko. (preuzeto s: https://www.youtube.com/watch?v=gxn_rqRFnU Datum preuzimanja: 23.9.2022.)

jer se radi o privatnoj turističkoj destinaciji u kojoj su makakiji opskrbljivani hranom. Onesposobljene ženke više se odmaraju i manje socijaliziraju. Mužjaci u trenucima opasnosti prenose mlade neovisno jesu li onesposobljeni. Uglavnom, ima jako malo dokaza o njegovanju,

²⁴ P. SPIKINS et al, 2018., 107.

²⁵ L. TILLEY, 2014., 34.

²⁶ L. TILLEY, 2013., 33-34.

²⁷ S.E. Turner et al, 2014., T.T. STRUHSAKER et al, 2010., T. MATSUMOTO et al, 2015.

²⁸ N.C. LOVELL, 1991., 149.

²⁹ S.E. Turner et al, 2014., 47-48.

³⁰ T.T. STRUHSAKER et al, 2010., 15.

³¹ S.E. TURNER, 2014., 48.

³² P. SPIKINS et al, 2018., 108.

³³ T. MATUMOTO et al, 2015. 2.

izuzevši povećanu društvenu ulogu odraslih ženki. Također, dodatnu majčinsku brigu o onesposobljenim mladuncima treba strogo odvajati od općenite brige među pojedincima istoga roda.³⁴ U tom pogledu zanimljiv je slučaj u kojem je ženka maslinastog pavijana (slika 2.) koja je zdrava i dobro integrirana u društvenu skupinu, ali je uspjela bez gornje čeljusti i nosa odgojiti mladunče. Možda ne toliko radikalno, ali isto jako ekstreman slučaj zabilježen je kod čimpanzi, s ženkom koja se bez cijele goljenične i lisne kosti jedne noge također uspjela reproducirati, ali i živjeti mnogo godina. Ovakvi slučajevi, iako ekstremni, slažu se s drugim opažanjima divljih primata prema kojima se zajednica neutralno ponaša, iako su ozbiljno deformirani, a pojedinci se čak i uspješno reproduciraju bez podrške drugih.³⁵

Slika 2. Deformirana ženka maslinastog pavijana doji mladunče (izvor: T.T. STRUHSAKER, 2010., 16.)

Međutim, postoje i mišljenja da koncept brige prethodi našem rodu tj. da je ona vidljiva i kod primata, čemu najviše idu u prilog primjeri zabilježeni kod Tai čimpanza. Za njih se smatra da je briga“ jako česta i pružana svim članovima grupe, a ne ograničena na blisku rodbinu”³⁶, a kao primjer navodi se lizanje ozljeda na mjestima koje stradalnik ne može dosegnuti, u jednom slučaju u trajanju od čak 2 mjeseca.³⁷

Iako kod primata postoji nekoliko slučajeva njegovanja ozljede pa i pomoći pri porođaju, P. Spikins et al. smatraju da dugoročne brige ne pronalazimo toliko kod naših najbližih “rođaka” već kod drugih visoko društvenih sisavaca, ponajviše mesoždera. Kod lavova, vukova pa i mungosa, postoje slučajevi koji bi inače najvjerojatnije završili smrću, a koji se njegoj bolesnih i ozlijeđenih neutralizira. Iako rijetko, vrijedi spomenuti da kod ozlijeđenih pripadnika slonova drugi znaju pomagati pri usponu, dok dupini ponekad pomažu ozlijeđenima da ostanu na površini kako bi mogli disati. S obzirom koliko pojedinci u svim navedenim grupama ovise jedni o drugima, evolucijski je razumljiva njihova briga.³⁸

³⁴ S.E. TURNER et al, 2014., 47-56.

³⁵ T.T. STRUHSAKER et, 2010., 15-17.

³⁶ Slobodni prijevod.

³⁷ L. TILLEY, 2013., 82-83.

³⁸ P. SPIKINS et al, 2018., 107-108.

3.2 Usporedbe s lovcima skupljačima

Na slične, ali možda još diskretnije načine, koje nam promatranje životinja, pogotovo primata, može razjasniti pitanja o brizi u prapovijesti, tako to mogu i studije o lovcima skupljačima, iako i ovdje treba biti oprezan jer se razmatraju skupine iz svih krajeva svijeta kod kojih prakse drastično variraju. Kod više naroda lovaca sakupljača mogu se naći primjerci korištenja dijelova biljaka, lišća, paučina, pepeo pa čak i kravlji izmet kao zaštita pri ozljedama.³⁹ Kao što je već spomenuto, većina skrbi kod lovaca sakupljača svodi se na manje ozljede. Muškarci Guayakia (Ache) iz Paragvaja i Efea iz Demokratske Republike Kongo oko 20% vremena bili su lošeg zdravlja. Također, postoji i slučaj u kojem su odrasli pojedinci u periodu od tri mjeseca 75% vremena bili bespomoćni^{40,41} Takvi slučajevi ukazuju da

Slika 3. Ratnika s Bornea liječi iscjelitelj. (izvor: H. ELLIS, 2019., 2.)

pojedinci ne moraju cijelo vrijeme biti ekonomski korisni za zajednicu ili će u protivnome biti izbačeni ili napušteni.

Sakupljači, ali ovoga puta i hortikulturisti, Jivaro iz Ekvatorske Amazone imali bi puno češće smrtne slučajeve da nije njege, čak 11 od promatranog uzorka od 17 individua pa autor, iako s jako konzervativnom procjenom, navodi da bi to dovelo da u trenutku istraživanja 6.6% seoske populacije ne bi bilo živo.⁴² Jako slični rezultati istraživanja naroda Jivaro vidljivi su i kod lovaca sakupljača iz Afrike pa i drugih dijelova Južne, ali i Sjeverne Amerike. Zanimljivo je opće

³⁹ H. ELLIS, 2019., 2.

⁴⁰ Pošto sam termin onesposobljeni često koristio kao prijevod za „disabled“ ovdje mi se navedeni termin učinio prikladnijim.

⁴¹ P. SPIKINS et al, 2018., 107.

⁴² L.S. SUGIYAMA, 2004., 371-384.

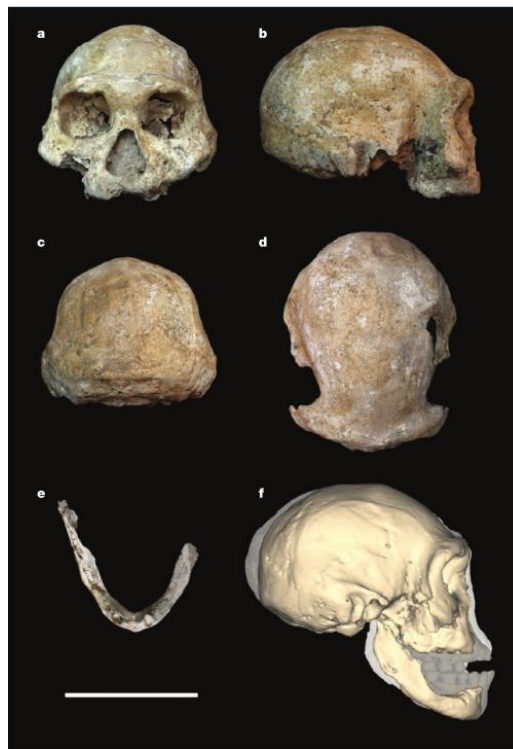
opažanje za lovce skupljače, kako se najčešće za onesposobljene brinu članovi obitelji, članovi uže društvene skupine ili nekolicina iscjelitelja.⁴³

⁴³ M. MILELLA, 2017., 298.

4 Mogući primjerci brige za pojedince u donjem paleolitiku.

4.1 Dmanisi, Gruzija

Iako izvan obima ovoga rada, vrijedi napomenuti da se najraniji mogući primjerci brige pronalaze još kod Australopiteka datiranih otprilike na 2 milijuna godina, točnije *africanusa* iz Sterkfontaina s teškim oštećenjem stopala te *sedibe* iz Malape s tumorom kralježnice.⁴⁴ Ipak, ne začuđuje da uvriježeno prihvaćene primjerke brige nalazimo s nastankom roda *Homo*, najranijih od kojih bi bila dobro sačuvana lubanja D3444 te s njom povezana donja čeljust D3900 iz Dmanisia, nalazišta znanog po najstarijim primjercima roda *Homo* pronađenim izvan Afrike.⁴⁵ Analize pokazuju kako su fosili iz Dmanisija zakopani prirodnim procesima u jako kratkom vremenskom intervalu, čemu idu u prilog i tafonomsko stanje te međusobna udaljenost nalaza. Pretpostavlja se kako su za depoziciju nalaza najviše zaslužni mesožderi, ali postoje i indikacije da su i ljudi zaslužni za to.⁴⁶

Slika 4. Računalna tomografija primjerka iz Dmanisia. Slovima a-d je označena lubanja D3444, dok slovo e prikazuje donju čeljust. Slovom f prikazana je komparativna analiza s drugim lubanjama iz Dmanisia, s tim da treba imati u vidu da je navedeni primjerak obojan, dok su druga dva pojedinačno označena svjetlom te tamnom sivom bojom. (izvor: D. LORDKIPANIDZE et al, 2005., 718.)

Budući da je kod spomenutog pokojnika vidljiva resorpcija zubne šupljine te opsežno remodeliranje alveolnog grebena, znamo da je prije smrti bio ostao samo s jednim zubom. Iako nismo sigurni kada je počeo gubiti zube, komparativna analiza alveolne kosti upućuje na značajan gubitak nekoliko godina prije smrti pa se između ostalih postavlja i pitanje kako je uspio toliko preživjeti bez mogućnosti da uspješno sažvače hranu.⁴⁷ Jedini predloženi uzrok ispadanja je kronična upala periodonta.⁴⁸ Uporaba antibakterijskih biljaka možda je spasila ovog pojedinca, s

⁴⁴ P. SPIKINS et al, 2018., 108.

⁴⁵ P. SPIKINS et al, 2018., 108.; D. LORDKIPANIDZE et al, 2005., 717-718.

⁴⁶ D. LORDKIPANIDZE et al, 2006., 1156.

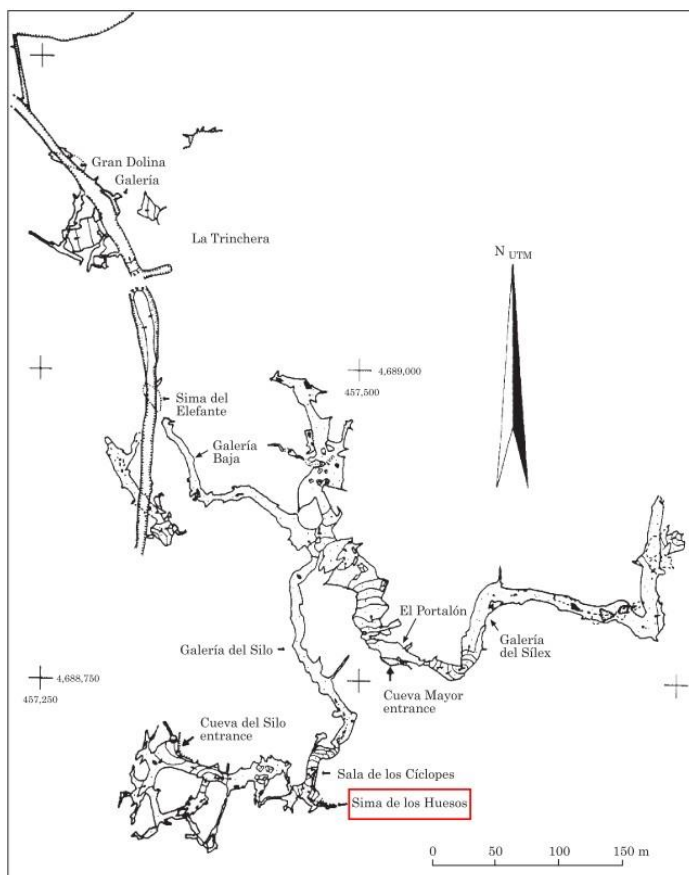
⁴⁷ D. LORDKIPANIDZE et al, 2005., 718.

⁴⁸ L. MARTIN-FRANCES et al, 2014., 200.

obzirom da upala periodonta može uzrokovati apsces mozga, kardiovaskularne bolesti i neke oblike raka.⁴⁹ Pretpostavlja se da su Dmanisi hominini iskorištavali široki spektar izvora hrane tako da je konzumiranjem koštane srži, mozga i mekše biljne hrane pojedinac mogao i preživjeti bez nečije pomoći. Nažalost, nismo u mogućnosti raditi analize s drugim sličnim primjercima hominina, dok su slični slučajevi kod primata jako rijetki.⁵⁰ Njegovo stanje može se uspoređivati sa srednjopaleolitičkim primjercima iz Francuske, točnije Aubesier 11 i La Chapelle-aux-Saints 1, međutim, navedeni primjerci su u trenutku smrti imali bolje sačuvano zubalo.⁵¹

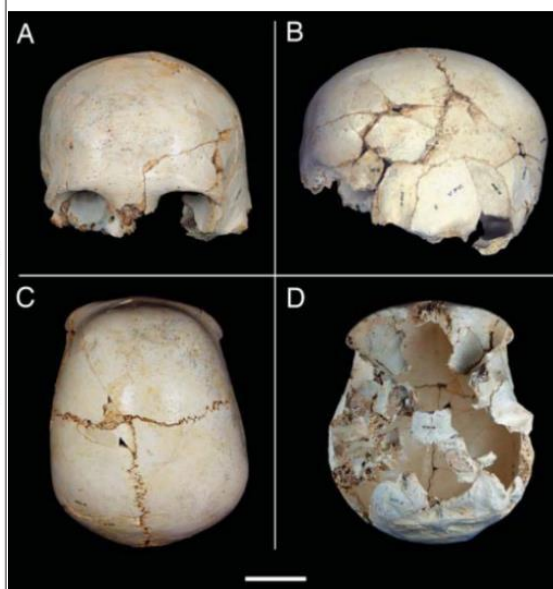
4.2 Sima de los Huesos, Španjolska

Sime de los Huesos odjeljak je špiljskog sustava znanog kao “Sierra de Atapuerca” (slika 6.), a

Slika 6. Plan špilje "Sierra de Atapuerca" s naznačenim odjeljkom Sima de los Huesos(izvor: J. L. ARSUAGA et al., 1997., 111.)

ističe se nalazima koštane breče iz kojih izuzev mesoždera imamo poznatije ljudske ostatke. Ostatci su tu dospjeli u nanosima pa ne pronalazimo artikulirane kosture, ali su kosti ili njihovi dijelovi,

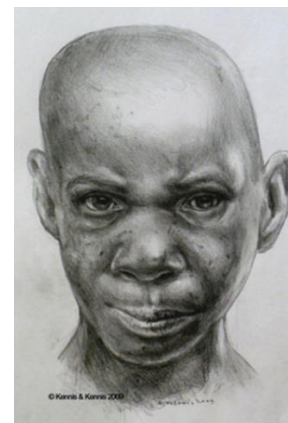
Slika 5. Lubanja 14 (izvor: A. GRACIA et al., 2009., 6573.)

⁴⁹ K. HARDY, 2020., 2.

⁵⁰ D. LORDKIPANIDZE et al, 2006., 1156.

⁵¹ D. LORDKIPANIDZE et al, 2005., 718.

često u neposrednoj blizini jedni drugih pa ih istraživači znaju promatrati kao cjelinu.⁵² Što se tiče Sime de los Huesos imamo dva slučaja kojima treba obratiti pažnju. Prvo ću spomenuti slučaj Lubanje 14, tzv. *Benjamine* (slika 7.), znane kao prvi zabilježeni slučaj kraniosinostoze u svijetu. Kao i drugi fosilni ostatci iz Sime de los Huesos datira se na minimalnu starost od 530,000 godina. Usprkos očitoj deformaciji, grupa kojoj je pripadala nije je odbacila što je vidljivo činjenicom da je doživjela minimalno 10 godina⁵³ što možda ne bi bilo moguće da se netko nije brinuo o njoj.⁵⁴

Slika 7. Rekonstrukcija Benjamine (izvor: A. GARCIA et al, 2010., 726.)

Slika 8. SH 1 kralježnica i njoj pridružena zdjelica (izvor: A. BONMATI et al., 2015., 18387.)

Drugi primjer moguće skrbi, točnije pronalazak gotovo potpunog lumbarnog dijela kralježnice

SH 1 povezanog s ranije pronađenom, također gotovo potpunom zdjelicom. Na njima su vidljivi znakovi više deformacija, odnosno priljubljene kralježnice, spondilolisteze i deformacije lumbarne kifoze što je najvjerojatnije činilo život ovog pojedinca bolnim, dodatno potvrđeno činjenicom da je u trenutku smrti patio od nekoliko upalnih procesa. Kao i Benjamina i ovaj je primjerak po nečemu prvi. Smatra se najranijim pronalaskom “osobe starije životne dobi” pošto se ocjenjuje da je živio duže od 45 godina. Veoma upečatljivo kad se uzme u obzir da su mu fizička kretanja na razne načine bila ograničena pa kad se uspoređuje s

pripadnicima današnjih lovaca sakupljača ne bi mogao sudjelovati u lovu, iako bi mogao pratiti grupu.⁵⁵

⁵² J.L. ARSUAGA et al, 1996., 109-124.

⁵³ U starijem članku se navodi da je živjela minimalno 5 godina (izvor A.GARCIA et al, 2009., 6577.)

⁵⁴ A. GARCIA et al, 2010., 723-726.

⁵⁵ A. BONMATI, 2010., 18386-18390.

5. Mogući primjerci brige u srednjem paleolitiku – *Homo neanderthalensis*

Za autore koji u novije vrijeme raspravljaju o neandertalcima moglo bi se reći da pripadaju dvjema skupinama, onima koji im sve više pripisuju složena ponašanja, može se reći da ih humaniziraju, i onima koji su protiv takvih prijedloga. Pripisivanje brige ide u korist prvoj skupini istraživača. Analizom njihovih skeleta primijećen je čest obrazac tj. da kod većine možemo pronaći ostatke traumatskih promjena, gotovo na svakom odraslom pojedincu, pogotovo u predjelima vrata i glave pa su se i pronašle podudarnosti s današnjim rodeo jahačima.⁵⁶ Prvi primjer traume opisan je još polovicom 19. stoljeća na Neandertalu.⁵⁷ Kod neandertalaca ne samo da su traume češće nego kod drugih grabežljivaca, već postoje i procjene da je tokom života 80-95% populacije bilo zahvaćeno nekom traumatskom ozljedom.⁵⁸ Međutim, u tom pogledu zanimljiva je usporedba s *homo sapiensom*, premda dobivena analizom koja nije pronašla da je kod neandertalaca nešto veći ukupan broj trauma, ali su više učestale u mladosti. Ranije stradavanje od strane neandertalaca nije jedina mogućnost, već je moguće i da su mladi *homo sapiensi* imali manju smrtnost od mladih neandertalaca,⁵⁹ što upućuje na bolju brigu. Učestali pronalasci traume sugeriraju da su se neandertalci nerijetko izlagali rizičnim situacijama, naročito kada je u pitanju lov na velike sisavce ili na Alpske kozoroge i divokoze koje pretežno obitavaju u planinskim predjelima,⁶⁰ a za razliku od tipičnih lovačko sakupljačkih zajednica, čini se da su žene i maloljetnici bili aktivni pripadnici lova. Trauma nije jedini učestali obrazac, istraživači ukazuju i na mortalitet među adolescentima, razvojni stres, artrozu i oskudicu hrane. Oko određenih stavki neandertalskog ponašanja kao što su govor, svjesno pokapanje pa i briga, ranije su se “lomila koplja”, a danas možemo reći da su općeprihvaćeni.⁶¹ Međutim, iako to noviji istraživači negiraju,⁶² valja napomenuti i mogući kanibalizam, kao što se tumači za određene primjerke pronađene u Krapini.⁶³ Također, iako postoje suprotna razmatranja, navodi se da su neandertalci imali praksu napuštati one koji nisu u

⁵⁶ T.D. BERGER, E. TRINKAUS, 1994., 841.

⁵⁷ T.D. BERGER, E. TRINKAUS, 1994., 841.

⁵⁸ P. SPIKINS et al, 2018., 113.

⁵⁹ J. BEIER et al, 2018., 1-4.

⁶⁰ P. SPIKINS et al, 2018., 111.

⁶¹ L. TILLEY, 2013., 209-212.

⁶² D. DEGUSTA, 2002., 1437.

⁶³ A. DEFLEUR et al, 1999., 128-131.

stanju pratiti grupu što se tumači rijetkim pronalaskom primjeraka kod kojih se mogu primijetiti problemi s mobilnošću.⁶⁴

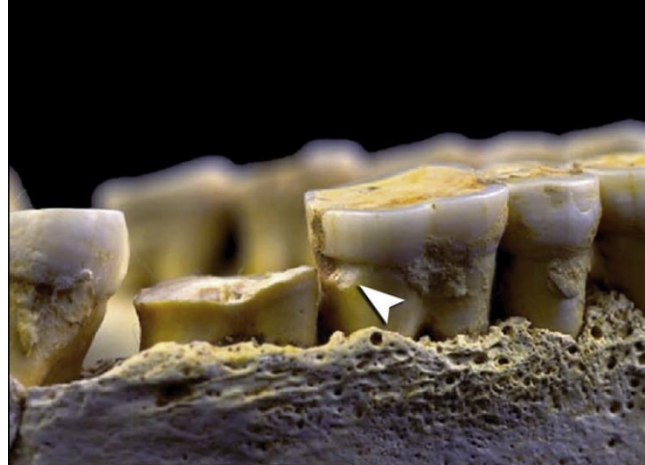
Slika 9. Karta rasprostranjenosti neandertalskih nalazišta s vjerojatnim dokazima brige. Crvenom su označene i numerirane studije slučaja zdravstvene brige, u ovome radu detaljnije se spominju: 7) La Chapelle aux Saints, 11) Bau de l'Aubésier, 12) Saint-Cesaire, 14) Krapina (u izvoru je krivo navedena lokacija), 18) Shanidar. ▼ Samo materijal lubanja i zubiju. ▲ Samo materijal nevezan za lubanje ● Gotovo kompletan ili djelomičan skelet

Po svemu sudeći, neandertalci nisu prakticirali samo kratkotrajnu skrb koja je bila jako efektivna i vrlo česta, već i dugotrajnu koja je uključivala i prilagodbu zajednice. Iako je teško pretpostaviti do koje je mjere briga bila potrebna i iako se određeni istraživači ne slažu da je kod pojedinih primjeraka uopće bila potrebna, a oni i koji je pretpostavljaju rade to s malo povjerenja i kod najtežih slučajeva, određena vrsta brige, po kronološkom redu, pretpostavljena je kod sljedećih slučajeva (slika 9.): Aubesier 11, Šal'a 1, Regourdou 1, svi primjerci iz Krapine na tabli 1, Zeeland Ridges, Kiik-Koba 1, Shanidar 1-5, La Quina 5, 9 i 18, Marillac 3, bedrena kost LP, La Chapelle aux-Saints 1, Cova Negra 1, Arcy-Sur-Cure 0, Guattari 1/Circeo 1, Gibraltar 1, La Ferassie 1 i 2, Neandertal 1 i Saint-Cesaire 1. Briga kod neandertalaca možda je bila esencijalni dio preživljavanja njih kao vrste uopće.⁶⁵

⁶⁴ L. TILLEY, 2013., 19-22.; 211.

⁶⁵ P. SPIKINS et al., 2018., 98-106.

Iako su jako oskudni, imamo par dokaza koji svjedoče o osobnoj njezi. Analizirani kamenac sa zuba neandertalca pronađenog u El Sidronu datiranog na 49.000 godina pronašao je ostatke *Achillea millefolium* L. (obični stolisnik) i *Matricaria chamomilla* (prava kamilica), za koje nije potrebno ni danas naglašavati da su ljekovite, štoviše one su gorkog okusa i nemaju nutritivnih svojstava. Pronađeni su i ostatci *Populus trichocarpa* (Zapadnoamerička balzamna topola), također ljekovite biljke, ali i biljni gljivični patogeni uključujući *Penicillium rubens*. Uz to pronađen je i parazit koji uzrokuje proljev te patogen vezan uz od prije poznati zubni apsces pa se smatra da je pojedinac liječio apsces. Za drugi dokaz znamo također pomoću zuba iz El Sidrona, iako postoje i puno raniji primjerci, čak kod *Homo Habilisa*, ali i kod neandertalaca

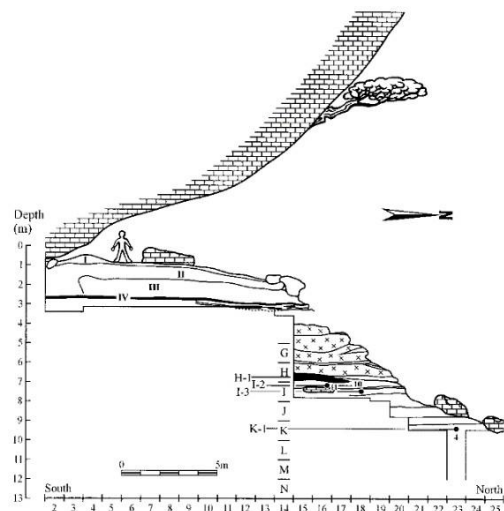

Slika 10. Strelicom označena brazda koja se tumači kao utjecaj korištenja čačkalice. Zubi pripadaju lubanji 5 s nalazišta Sima de los Huesos. (izvor: A. GRACIA-TELLEZ et al., 2013., 85.)

pronađenih u Krapini, gdje se tumači da je pojedinac pokušavao isto tako liječiti apsces uz pomoć čačkalice.⁶⁶

5.1 Aubesier 11, Francuska

Abrij Bau de l'Aubesier (slika 10.) može se podijeliti na dva dijela, s tim da u oba imamo naslage deblje od 10 m, ali se gornji dio nalazišta pripisuje gornjem pleistocenu, dok se donji dio pripisuje srednjem pleistocenu. U sloju srednjeg pleistocena su se, između ostalog, pronašle djelomično sačuvane donje čeljusti znane kao Aubesier 11, interesantne zbog patološke promjene na alveolnom dijelu kosti i činjenice da su ostali sačuvani samo vrhovi korijena desnog očnjaka i

Slika 10. Stratigrafski profil Bau de l'Aubesiera s naznačenim pozicijama pronalaska Aubesiera 4, 10 i 11 (izvor: S. LEBEL et al, 2001., 11098.)

⁶⁶ K. HARDY, 2020., 2-5.

prvog pretkutnjaka, a ostatak zubi i ako je bio prisutan prije smrti nije bio mehanički stabilan.⁶⁷

S. Lebel *et al.* argumentiraju kako se njegova sposobnost žvakanja hrane, uz prateću bol, smanjila u tolikoj mjeri da su se drugi članovi zajednice morali prilagoditi, ali i u određenoj mjeri društveno pomoći, kako bi oslabjelog pojedinca održali na životu. Najveće pitanje ostaje kakvo je bilo tjelesno stanje pojedinca. Smatraju kako usporedbe s primatima nisu korisne jer nije zabilježen slučaj da je primat s tolikim postotkom gubitka zubi uspio živjeti, a i njihova prehrana se ne

Slika 11. Lubanja čimpanze s ekstreznim *ante-mortem* gubitkom zubiju (izvor: N. C. LOVELL, 1991., 127.)

temelji na mesu.⁶⁸

DeGusta usporedbom s drugim neandertalskim primjercima dolazi do zaključka kako je ostatak zubala mogao biti u dobrom stanju, pogotovo kad se usporedi s drugim neandertalskim primjerkom

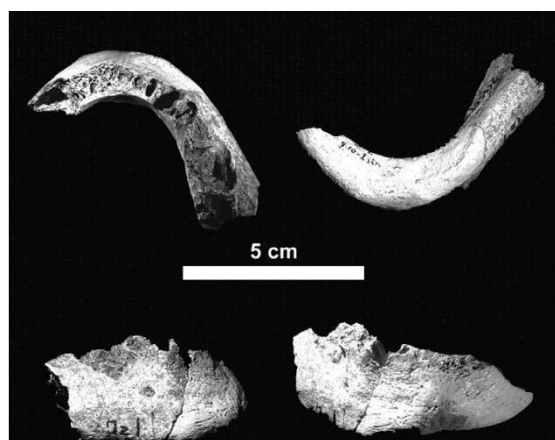
La Chapelle-aux-Saints 1 koji je u određenom

predjelu *ante-mortem* izgubio čak više zubi od Aubesiera 11, ali mu je ostatak zubala sačuvan u omjeru od otprilike 50%. Naknadna usporedba vezana je uz divlje primat, od kojih su neki i s

zubalom u gorem stanju od Aubesiera 11 mogli živjeti.⁶⁹ Daljnje primjedbe vezane su uz prosuđivanje kako je čitavo zubalo bilo odsutno, neuzimanje u obzir napredne tehnologije kamenih alata, nesigurnost perioda preživljavanja s izgubljenim zubalom pa i samu činjenicu da je još bio u mogućnosti žvakati.⁷⁰ Za noviji nalaz isto tako neandertalske čeljusti (slika 12.), doduše ne

Tablica 1. Usporedba gubitka zubala kasne arhaične vrste

Homo s čimpanzama (D. DEGUSTA, 2003, 93) % Antemortem Loss	Late Archaic Homo	Pan
0%	82% (36)	83% (25)
1–10%	5% (2)	3% (1)
11–20%	5% (2)	3% (1)
21–30%	5% (2)	3% (1)
31–40%	0	0
41–50%	0	3% (1)
51–60%	2% (1)	3% (1)
100%	2% (1)	0

Slika 12. Donja čeljust s nalazišta Riparo Mezzena (izvor: S. CONDEMI *et al.*, 2012., 81.)

⁶⁷S. LEBEL *et al.*, 2001., 11097-11101.

⁶⁸S. LEBEL *et al.*, 2002., 682-683.

⁶⁹D. DEGUSTA, 2003., 91-93.

⁷⁰D. DEGUSTA, 2003., 91-93.; D. DEGUSTA, 2001., 1435-1437.

cjelovite, s ekstenzivnim gubitkom zubi *ante-mortem* se ne raspravlja o tome je li pokojnik zahtijevao brigu ili ne.⁷¹

5.2 Krapina

Za Krapinu se tvrdi kako sadrži najviše neandertalskih ostataka pa ne začuđuje kako često služi kao model ili referenca usporedbe što je vrlo upečatljivo kada se razmotri vrijeme, tj. prijelaz s 19. na 20. stoljeće kada je D. Gorjanović-Kramberger istražio ovo nalazište.⁷²

Neandertalski ostaci rasprostiru se u slojevima nastalim kroz period ne dužim od 20 tisuća godina i starim 130 tisuća godina. Nažalost, većina pronađenih kostiju ne može se povezati u cjelinu pa su se postavile razne teorije vezane uz njihovu akumulaciju, pogotovo kada znamo da se druge životinjske kosti pronalaze zajedno.⁷³

Slika 13. Tjemena kost 34.7 (izvor: A. MANN, J. MONGE, 2006., 496.)

Govoreći o traumama, kod Krapine imamo češće traume na tjemenoj i čeonj kosti pa se pretpostavlja kako je napad tupim predmetom primarni uzrok, iako kad se pogleda broj ukupnih trauma Krapina ne odstupa od drugih lovačko sakupljačkih i nomadski skupina.⁷⁴ Općenito, većina kostiju iz Krapine pokazuju zdrave individue.⁷⁵

Brigu u Krapini jedino su ozbiljno razmotrili P. Spikins *et al.* (tablica 2.)⁷⁶ dok su se ostali tek osvrnuli. I. Karavanić navodi Krapinu kao dokaz da su se drugi neandertalci skrbili o bolesnima kako bih oni što prije ozdravili.⁷⁷ Što se tiče specifičnih primjera najviše se komentirala djelomično sačuvana tjemena kost 34.7 (Slika 13.). Na njoj je vidljivo ekstenzivno zacjeljivanje, a predstavlja najtežu ozljedu lubanje na fosilu hominida.⁷⁸ A. Mann i J. Morge ne komentiraju eksplicitno je li ovaj pokojnik bio onesposobljen i je li mu trebala briga. Ipak, uzimaju ga kao primjer da je život neandertalca bio održiv, a ne težak i brutalan.⁷⁹ H. Ullrich vidi 34.7 kao dokaz

⁷¹ S. CONDEMI *et al.*, 2012., 79-82.

⁷² E. TRINKAUS, 2016., 7-11.; v.

⁷³ V. H. ESTABROOK., D. W. FRAYER, 2014., 161-162.; H. ULLRICH, 2005., 250.

⁷⁴ V. H. ESTABROOK., D. W. FRAYER, 2014., 179-186.

⁷⁵ J. C. GARDNER, F.H. SMITH, 2006., 237.

⁷⁶ P. SPIKINS *et al.*, 2018., 101-102.

⁷⁷ I. KARAVANIĆ, 2004., 52.

⁷⁸ A. MANN., J. MORGE, 2006., 500.

⁷⁹ A. MANN., J. MORGE, 2006., 500-501.

da su se krapinski neandertalci brinuli jedni o drugima.⁸⁰ J. C. Gardner i F. H. Smith razmatraju kako je udarac kod 34.7 imao utjecaj na svakodnevni život, vjerojatno s kraćim periodom nesvijesti. Iako za još neke primjerke navode da se na njihov svakodnevni život odrazila patologija, ipak im je pružanje skrbi takvim pojedincima diskutabilna tema.⁸¹

Tablica 2. Prijevod Krapinskih primjeraka oporavaka od patologija koji sugeriraju brigu. (izvor: P. SPIKINS et al., 2018., 98-99.)

Individua	Dob i spol	Patologija	Utjecaj	Briga
Krapina 4	Nije specificirano	Ozljeda tupim udarcem obilježena ovalnim udubljenjem na čeonj kosti s dokazima zacjeljivanja i gnojne infekcija.	Kratkotrajna bol i gubitak krvi te mogući kognitivni poremećaji, dugotrajno možda asimptomatski.	S obzirom na njezin položaj, moguća je kratkotrajna njega u čišćenju rane, iako je možda manje vjerojatno s obzirom na prisutnost infekcija
Krapina 5	Nije specificirano	1. Mala ozljeda lubanje uzrokovane tupim predmetom 2. Periostalna reakcija preko lubanje	1. Moguća kratkotrajna bol i gubitak krvi te mogući kognitivni poremećaj, dugotrajno možda asimptomatski 2. Moguće bolno ili asimptomatski	1. S obzirom na mjesto moguće je čišćenje rane 2. Intervencija malo vjerojatna
Krapina 20	Nije specificirano	1. Dvije ozljede čeonj kosti uzrokovane tupima predmetom (možda su se dogodile u isto vrijeme), bez dokaza infekcije 2. difuzni periostitis, vjerojatno uzrokovan potkožnom infekcijom	1. Moguća kratkotrajna bol i gubitak krvi te mogući kognitivni poremećaji, dugotrajni možda asimptomatski. 2. Moguće bolno ili asimptomatski	1. S obzirom na mjesto moguće je čišćenje rane 2. Intervencija malo vjerojatna

⁸⁰ H. ULLRICH, 2005., 257-258.

⁸¹ J. C. GARDNER, F.H. SMITH, 2006., 248.

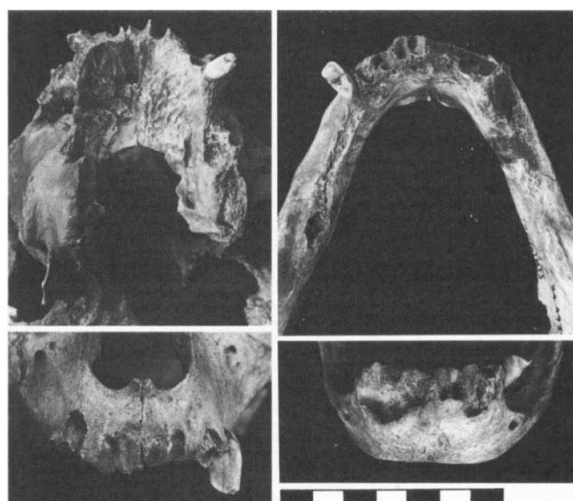
Krapina 31	Odrasla osoba	1. Udubljenje čeone kosti s dokazima zacijeljivanja 2. Blagi periostitis	1. Moguća kratkotrajna bol i gubitak krvi te mogući kognitivni poremećaji, dugotrajni možda asimptomatski. 2. Moguće bolno ili asimptomatski	1. S obzirom na mjesto moguće je čišćenje rane 2. Intervencija malo vjerojatna
Krapina 34.7	Odrasla osoba	Značajni utučeni prijelom s stražnje strane tjemene kosti s nekim dokazima upale rane	Bol, gubitak krvi, povećani rizik od infekcije te mogući kratkotrajni i dugotrajni kognitivni poremećaji	Lokacija rane sugerira da je možda bila potrebna pomoć u previjanju i čišćenju rane tijekom kratkotrajnog razdoblja. Ako su ozbiljna kognitivna oštećenja nastala kao posljedica ozljede možda je bila potrebna značajnija prilagodba zajednice
Krapina 106-110	Odrasla osoba	Visok stupanj degeneracije kralješaka C4-C7, vjerojatno uzrokovan traumom	Početna trauma uzrokovala bi bol i vjerojatno ograničila raspon pokretljivosti i funkcije u zahvaćenom području. Možda je uzrokovala bol, a ako je uznapredovala mogla je biti jača i utjecati na funkciju živaca	Moguća prilagodba zajednice i podrška u liječenju početne traume. Kasnija degeneracija možda nije zahtijevala potporu ili prilagodbu zajednice, osim ako su bili zahvaćeni živci u kojem je slučaju razina skrbi mogla biti

				visoka i dugotrajna
Krapina 120.71	Nije specificirano.	Ulomak rebra s praznom medularnom komorom. Osteoliza na stražnjem medijalnom dijelu dijafize, što odgovara fibroznoj displaziji.	Fibrozna displazijska neoplazma može biti asimptomatična ili se može manifestirati s iscrpljujućim simptomima. Po kostima nije moguće razlikovati jedno od drugog.	Ako se manifestirala briga i prilagodba, zajednice su mogle biti značajne i dugotrajne.
Krapina 149	Nije specificirano.	Prijelom desne ključne kosti, dobro zacijeljen, bez znakova dugotrajne onesposobljenosti.	Bol i ograničeno ili bolno kretanje desnog gornjeg dijela tijela.	Moguća kratkotrajna prilagodba zajednica na više tjedana.
Krapina 180	Odrasla osoba.	Fraktura desnog dijela lakatne kosti, pseudoartroza ili moguća amputacija ekstremiteta pri čemu je vjerojatnije ovo drugo. Nema znakova infekcije.	Bol i ograničeno kretanje te korištenje zahvaćenog ekstremiteta. Amputacija bi značajno promijenila raspon aktivnosti koje bi se mogle izvesti iako je dokazano da se ud još uvijek aktivno koristio.	Prijelomi bi zahtijevali intervenciju da se namjeste kosti i ugrozili bi aktivnosti koje su uključivale zahvaćeno područje nekoliko tjedana, a možda i mjeseci. Amputirani ud bi trajno ugrozio pojedinca i bila bi potrebna grupna prilagodba ponašanja, možda uključujući angažman na različitim zadacima ili

				pomoć s zadatcima.
Krapina 180.8	Odrasla osoba.	Prijelom proksimalnog kraja lijeve lakatne kosti, s blagim savijanjem i bez dokaza infekcije.	Kratkoročna bol i ograničeno kretanje i korištenje zahvaćenog uda.	Intaktna palčana kost omogućila bi korištenje udlage za slomljenu lakatnu kost (savijanje kosti ukazuje na loše poravnanje).

5.3 La Chapelle-aux-Saints 1, Francuska

LC 1 pripada još jednom od slučajeva koji potvrđuju kako su se neandertalci namjerno pokapali, u ovom slučaju u pravokutnoj jami na ulazu špilje. Datira se na vrijeme od šezdeset do četrdeset tisuća godina prije sadašnjosti, dok se dob jedinike procjenjuje na najviše 40 godina pa se nazivao “*old man*”⁸² i “*old timer*”⁸³. U većoj ili manjoj mjeri pokojnik je patio od upale periodonta, degenerativnih bolesti zglobova⁸⁴, osteomijelitisa te prijeloma jednog od prsnih rebara

Slika 14. Različiti pogled na donju čeljust LC 1 (izvor: E. TRINKAUS, 1985., 22.

(slika 15.).⁸⁵ Mogući uzrok izražene degeneracije donjeg vratnog i gornjeg prsnog dijela kralježnice povezan je s traumatskom ozljedom prije nego s nekakvom dugotrajnom aktivnošću kao što bi bio prijenos tereta.⁸⁶ Međutim, novija istraživanja, iako ne isključuju tu mogućnost, vide mnoge mane takvog zaključka i smatraju kako su potrebne daljnje analize.⁸⁷

Jolly i Plog još su 1982. godine iznijeli mišljenje da ovaj pojedinac nije mogao normalno žvakati te da je to, između ostalog, razlog zašto su mu njegovi suvremenici trebali ne samo pribavljati

⁸² N.C. TAPEN, 1985., 43.

⁸³ K.A. DETTWYLER, 1991., 376.

⁸⁴ Pod ovim pojmom svrstao sam i artrozu.

⁸⁵ L. TILLEY, 2013., 213-216.

⁸⁶ J.E. DAWSON, 1996., 1015-1020.

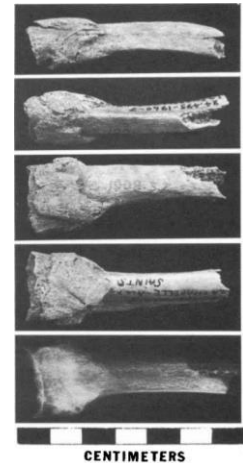
⁸⁷ A. GOMEZ-OLIVENCIA, 2013., 63.

hranu već je i pripremati. S procjenom da LC 1 ne može žvakati ne slaže se N.C. Tappen, razmatrajući kako mu je pet gornjih i donjih zubi na lijevoj strani bilo dovoljno da žvače pa možda i do trenutka smrti.⁸⁸ L. Tilley dovodi u pitanje funkcionalnost tih preostalih zubi na lijevoj strani s obzirom da su trebali žvakati meso.⁸⁹ Također ne bi začudilo da je LC 1 s vremena na vrijeme bio nepokretan, a pred kraj života ne bi mogao sudjelovati u lovu čak ni u sporednoj ulozi što bi ga učinilo ovisnim o drugima. Stoga smatra kako mu je tijekom života bila potrebna briga.

N.C. Tappen također smatra da ne možemo govoriti o altruističkom ponašanju njegove zajednice te da vjerojatno nikada nećemo znati u kolikom je omjeru bio onesposobljen.⁹⁰⁹¹

5.4 Shanidar, Irak

Špilja Shanidar (slika 18.) koja gleda na istoimenu dolinu nalazi se u sjeverozapadnom Iraku blizu granice s Turskom i Iranom. Postala je jedno od najbitnijih neandertalskih nalazišta uopće, iako sadrži i slojeve koji datiraju u mezolitik, neolitik pa i moderno doba. Smatra se da je dosad pronađeno deset individua koji se pripisuje rodu neandertalaca, sedam od kojih su u trenutku smrti bili odrasli pa možda i nije toliko iznenađujuće da su se kod svih njih pronašli ostaci zacjeljivanih trauma, što sugerira znatnu skrb za ozlijeđene. Neandertalski nalazi kronološki se dijele u dvije skupine, za ovaj rad bit će važnija ona kojoj se pripisuju primjerku iz špilje Shanidar 1 i 3.⁹²

Slika 15. Različiti pogledi na prelomljeno rebro (E. TRINKAUS, 1985., 33.)

Slika 16. Rupe u krovu špilje Shanidar (preuzeto s: <https://www.donsmaps.com/clancave.html>) Datum preuzimanja: 23.9. 2022.

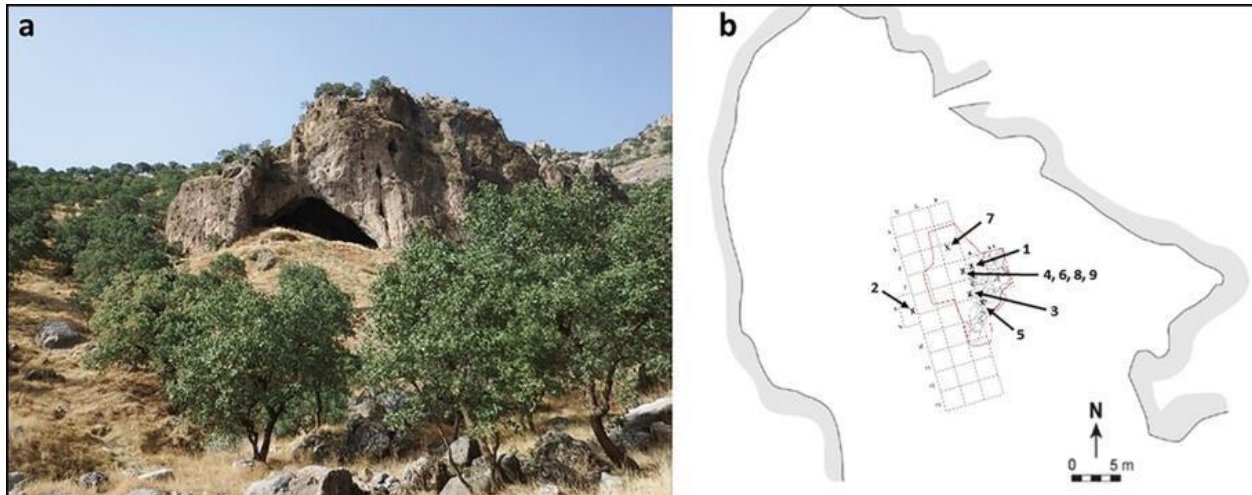
⁸⁸ N.C. TAPPEN, 1985., 44-49

⁸⁹

⁹⁰ N.C. TAPPEN, 1985., 43-49.

⁹¹ L. TILLEY, 2013., 226.

⁹² E. TRINKAUS, 1983., 4-7.; 422-436.

Slika 18. Pogled na špilju Shanidar te plan istraživanja R. Soleckog s naznačenim pronalaskom individua (izvor: E. POMEROY et al, 2020., 12.)

Smatra se da su Shanidar 1 prilikom pokopa plegli na leđa, prekrizili mu ruke preko trbuha i prekrili malim slojem kamena da bi bio otkriven preko 40 tisuća godina kasnije, ako ne i mnogo više, s većinom kostiju u artikuliranom položaju.⁹³ Za njega se može reći da je individua o kojoj se kod propitkivanja brige u prapovijesti možda i najviše raspravljalo što ne začuđuje kad se pogleda koje je sve patologije podnosio. Naime, još u mladosti zadobio je težak udarac u glavu koji je rezultirao s mogućim smanjenjem vida. Tu je i nemogućnost sluha u desnom uhu, ali i otežanim sluhom u lijevom. Deformacije nogu, pogotovo lijeve, rezultirale su otežanim hodaњem što se odrazilo i na zakrivljenost desne noge. Prisutan je i napredni stupanj degenerativne bolesti zglobova te prijelom desne ruke s općim gubitkom podlaktice i šake što sugerira na *ante-mortem* amputaciju i moguću sveobuhvatnu paralizu.⁹⁴

Slika 17. Usporedba lijeve s desnom ramenom kosti Shanidara 1 kosti (preuzeto s: <https://www.donsmaps.com/clancave.html> Datum preuzimanja:24.9. 2022.)

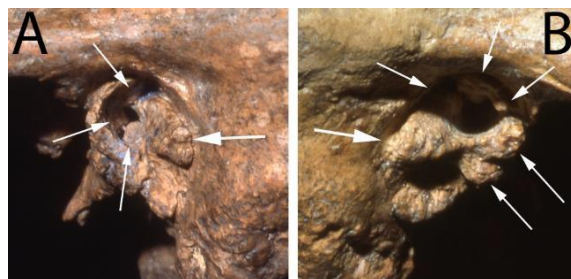
⁹³ E. TRINKAUS, 1983., 19.; P. SPIKINS et al, 2018., 385.

⁹⁴ E. TRINKAUS, S. VILLOTTE, 2017., 1-4.; P. SPIKINS et al, 2018., 385-386.

Slika 19. Stanište krapinskih neandertalaca, dio stalnog postava Muzeja krapinskih neandertalaca. Rekonstrukcija neandertalca bez ruke vjerojatno je inspirirana Shanidarom I. Preuzeto s: <https://www.donsmaps.com/clancave.html> Datum preuzimanja: 23.9.2022. (Moguće pronaći i u: F. VUKIĆ, Ž. KOVAČIĆ, 2011., 112.)

Njegove patologije ostale su neosporene, međutim otvorila su se različita pitanja vezana uz njihovu ulogu u životu. Još je 1971. godine R. Solecki tvrdio kako mu je bila potrebna briga zajednice.⁹⁵ E. Trinkaus i M. R. Zimmerman smatraju kako je nalazište Shanidar u cjelini dokaz kako su se neandertalci znali brinuti o onesposobljenima, što u ovom slučaju najviše potvrđuju primjerci Shanidara

Slika 20. Sljepoočne kosti Shanidara I s pogledom na ni kanal. Vidljive su velike vanjske egzostozne izrasline. (izvor: E. TRINKAUS, 2017., 3.)

⁹⁵ P. SPIKINS et al, 2018., 385-386.

Slika 21. Deveto lijevo rebro Shanidara 3. Strelice ukazuju na napuknuće. (izvor: S. E. CHURCHILL et al., 2009., 166)

1 i 3, koji su kao starci vjerojatno na indirektno načine pridonosili zajednici.⁹⁶ U novije vrijeme P. Spikins *et al*, L. Kent te E. Pomeroy *et al* također navode kako mu je bila potrebna briga.⁹⁷ Jedina koja dovodi brigu u pitanje je K. A. Dettwyler jer tvrdi kako je on i dalje mogao raditi različite vrste poslova, pogotovo ako je sljepoća uslijedila kad je odrastao.⁹⁸

Ostatci Shanidara 3 pronađeni su u neposrednoj blizini Shanidara 1, ali u sloju koji je za otprilike metar dublji pa se tumači kako je on kronološki stariji, a i čini se da je i u trenutku smrti bio malo stariji. Nažalost, zbog kako se čini urušavanja dijela pećine, otkriveno je manje ostataka koji su u jako lošem stanju.⁹⁹ Jedna od dvije pronađene *ante-mortem*

traume nastala je na devetom lijevom rebro (slika 21.), ranije se tumačila kao fizički udarac predmetom poput bodeža, da bi se u novije vrijeme tumačila kao rezultat udarca projektilom. Ova trauma uskoro je postala poznata jer se čini da predstavlja najstariji pronađeni primjerak sukoba, iako E. Trinkaus smatra vjerojatnijim da je riječ o slučajnosti.¹⁰⁰ Jedina paralela pronađena je na primjerku St. Cesaire 1, ovog puta s traumom na lubanji koju je preživio mjesecima, slično kao i Shanidar 3 pa se za obojicu tumači kako im je bila potrebna njega,¹⁰¹ s tim da se kao mogući uzrok traume kod Shanidara 3 navodi i sukob s *homo sapiensom*.¹⁰² Vjerojatno zbog traume kao i Shanidar I, razvio je naprednu degenerativnu bolest zglobova što mu je znatno otežavalo hodanje¹⁰³ pa se i na osnovu toga uzima da mu je bila potrebna briga.¹⁰⁴ R. Solecki je i za ovu individuu pretpostavio brigu, dok je L. Tilley

Slika 22. Model prapovijesne slikarije s antropomorfnim likom okruženim strijelama. (izvor: G. MAJNO, 1975., 19.)

⁹⁶ E. TRINKAUS, M.R. ZIMMERMAN, 1982., 75.

⁹⁷ P. SPIKINS et al, 2010., 107.; L. KENT, 2017., 87.; E. POMEROY et al, 2020., 12.

⁹⁸ K. A. DETTYWYLER, 1991., 383.

⁹⁹ E. TRINKAUS, 1983., 21-24.; 40.

¹⁰⁰ E. TRINKAUS, 1983., 414-415.; S. E. CHURCHILL et al, 2009., 163-176.

¹⁰¹ E. TRINKAUS, 1983, 414.; C. P. E. ZOLLIKOFER et al, 2002, 6444-6448.

¹⁰² S. E. CHURCHILL et al, 2009., 176.

¹⁰³ E. TRINKAUS, 1983., 416.

¹⁰⁴ P. SPIKINS et al, 2018., 391.

navela da bi spomenuti udarac probio plućnu maramicu pa možda i lijevo plućno krilo što bi značilo da je Shanidar 3 bio nepokretan tjednima.¹⁰⁵

Iz Shanidara nam dolazi još jedan poznati primjerak, tj. Shanidar 4 za kojeg se ranije smatralo kako je pokopan zajedno s ljekovitim cvijećem, međutim novije analize tvrde kako je vjerojatnije da su za pronalazak cvijeća zaslužni miševi *Meriones persicus* za koje je zabilježeno da grade tunele kako bih skladištili sjemenke i drugu vegetaciju, dok se za tunele njihovih bliskih rođaka *Meriones crassus* spoznalo da skladište velik broj cvijeća.¹⁰⁶ Također, metodologija istraživanja problematična je s obzirom da su se u novijim istraživanjima pronašli ostatci koji se pripisuju Shanidaru 4, dok je transport prijašnjih ostataka izveden preko krova taksija u bloku koji uopće nije morao odgovarati samom grobu Shanidara 4, čemu i svjedoči pronalazak drugih individua.¹⁰⁷ Za kraj vrijedi spomenuti kako je politička nestabilnost dovela do gubitka svih nalaza neandertalaca iz Shanidara izuzev Shanidara 3.¹⁰⁸

¹⁰⁵ L. TILLEY, 2013., 19.; 328.

¹⁰⁶ J. D. SOMMER, 1999., 127-129.

¹⁰⁷ E. POMEROY et al, 2020., 11-23.

¹⁰⁸ L. KENT, 2016., 89.

6. Mogući primjerci brige u gornjem paleolitiku - *Homo sapiens*

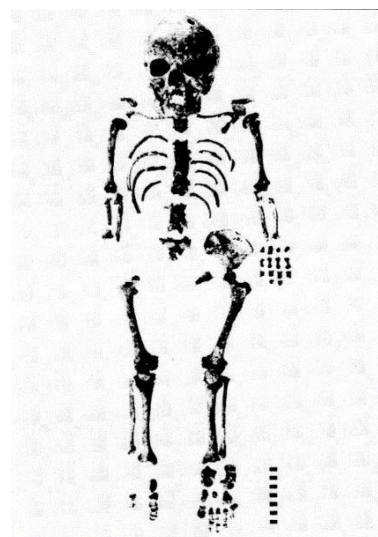
Moguće primjerke brige u gornjem paleolitiku nalazimo i kod *homo sapiensa*, iako je primijećen zanimljiv obrazac konteksta u kojima su se individue pronašle. Naime, pronalazimo ih u složenim ukopima s više osoba, pokopanih vjerojatno istodobno, od kojih jedno posjeduje patologiju. Najstariji je trojni ukop iz Dolni Vestionica u Češkoj, pa dvojni ukop djece iz Sunghira u Rusiji te pred kraj gornjeg paleolitika, opet dvojni ukop, ali ovog puta iz Italije u špilji Romito. S obzirom da sve pojedince možemo smatrati mladima, izuzev Romito 1 te da su vjerojatno pokopani istodobno s jednom patološkom individuom postavlja se i pitanje jesu li ovi pojedinci žrtvovani.¹⁰⁹

Slika 23. Pokop Romito 1. i 2. (izvor: V. FORMICOLA, 2007., 449.)

6.1 Romito, Italija

Na nalazištu Romito možemo pronaći stijensku umjetnost te devet pokopa. U usporedbi s visinom drugih paleolitičkih zajednica, ostatci iz polupećine su među najnižima pa se za njihovu rodbinu pretpostavlja prakticiranje endogamije,¹¹⁰ što je i utvrđeno analizom Romita 5 i 6. Za sve pokojnike iskopane su jame, većinom prekrivene ili razgraničene kamenjem s orijentacijom pokojnika sjever-jug, a za čak petero njih smatra se da su umrli dosta mladi.¹¹¹ Patuljak Romito 2 (slika 23.) pronađen je, kako se čini, u zagrljaju starije niske žene Romito 1 (slika 24.) s kojom je pretpostavljeno krvno srodstvo. Kao njihovi grobni prilog pronađena su dva komada roga tura što je zanimljivo s obzirom da se u njihovoj blizini pronašao ogromni kamen s gravurama

Slika 24. Skelet Romita 2 (izvor: F. MALLEGNI, 1995., 124.)

upravo tura pa iako ne znamo kako su umrli, kad se sagleda cjelokupna slika ne iznenađuju

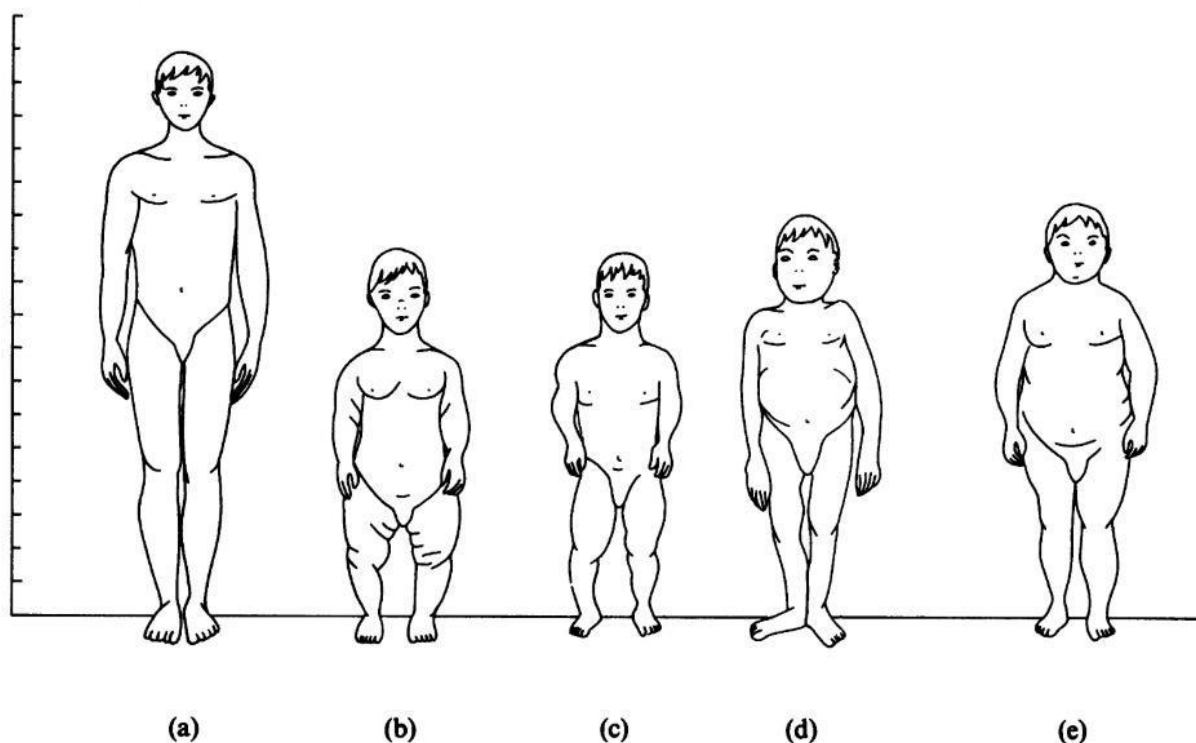
¹⁰⁹ V. FORMICOLA, 2007., 446-451.

¹¹⁰ F. MALLEGNI, P.F. FABBRI, 1995., 99.; A. C. COLONESE, 2010., 2504.

¹¹¹ F. MALLEGNI, P.F. FABBRI, 1995., 99.; L. TILLEY, 2015., 66.

pretpostavke D. W. Frayera et al. te K. A. Dettywyler da se radi o posebnom ukopu. Za razliku od ovog, pokojnici iz drugog dvojnog ukopa u pripečku nisu pokopani istodobno.¹¹²

Ostatci najstarijeg patuljka ikada pronađenog upućuju kako je osobu zahvatio najčešći oblik patuljastog rasta tzv. ahondroplazija (slika 25.); čije su karakteristike normalno zdravlje, inteligencija i veličina kostiju lubanje i trupa, ali su kosti udova jako sužene. Slično kao i kod slučaja *Benjamine*, sa stanjem koje se javlja u otprilike 0.001% ljudi, a kod slučaja Romita 2 još i rjeđe, zajednica je vjerojatno rano mogla primijetiti kako su drugačiji. Međutim, primjerak je uspio živjeti i duže od nje, otprilike 17 godina.¹¹³ S obzirom da mu je, u većoj ili manjoj mjeri, bilo otežano hodanje i opća izdržljivost to rezultira u vjerojatnoj nemogućnosti sudjelovanja u lovu. Smanjena podlaktica i zajedno s rukom opća upotreba, dovela je isto tako do vjerojatne nemogućnosti izrade kamenih i koštanih alatki. Slijedom navedenog postojala je i povećana mogućnost patologije kralježnice, nestabilnost zglobova donjih ekstremiteta i artroza pa se razmatra kako je uspio toliko dugo preživjeti.¹¹⁴

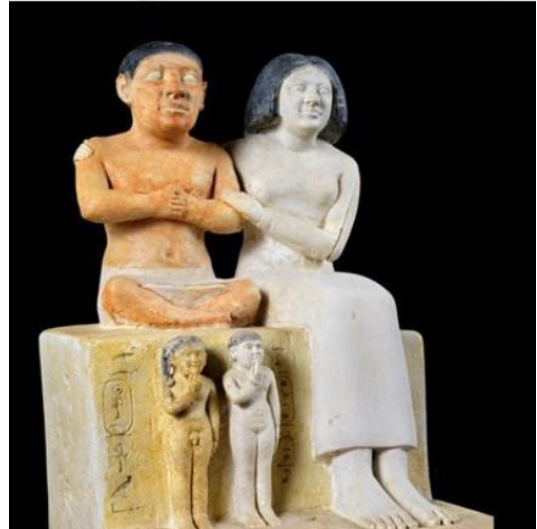
Slika 25. Usporedba normalnog rasta s različitim vrstama patuljastog rasta. Pod (b) je prikazana ahondroplazija. (izvor: V. DASEN, 1988., 256.)

¹¹² L. TILLEY, 2015., 66.; A. C. COLONESE, 2010., 2510.

¹¹³ D. W. FRAYER, 1987., 60-61.

¹¹⁴ L. TILLEY, 2015., 69-70.; E. TRINKAUS, 2018., 11942.

Iako je otprilike petnaest godina kasnije izjavio kako je opasno pretpostavljati specijalnu brigu za Romita 2,¹¹⁵ D. W. Frayer jedini je koji je, i to u dva navrata, napisao kako mu je bila potrebna briga i strpljivost zajednice, kojoj on možda i nije uopće gospodarski pridonosio.¹¹⁶ S. J. Gould bilježi kako se Romito 2 razlikuje od drugih paleolitičkih primjera skrbi jer prvi put imamo osobu koja je hendikepirana, vidno drugačija od drugih i još je takva od rođenja. K. A. Dettywyler iznosi različite pretpostavke vezane uz tvrdnju kako mu briga nije bila potrebna, najviše kako bi iskazala kako su takve pretpostavke beskorisne. Usto, spominje primjere djece od pet ili šest godina iz plemena !Kung koji su već tada u stanju pratiti majke na dugim putovanjima.¹¹⁷ L. Tilley kritizira takvo mišljenje jer se prebivalište Romita 2 uvelike razlikuje te smatra

Slika 26. Patuljak Seneb i njegova obitelj, pronađen u Gizi. Datiran u 23. ili 24. stoljeće prije Krista. (preuzeto sa: <https://egy monuments.gov.eg/collections/statue-of-the-dwarf-seneb-and-his-family-2/>)

kako mu je bila potrebna briga i opća prilagodba zajednice na različitost čemu svjedoči i činjenica kako mu je prehrana, kao i ostatku zajednice, sadržavala puno mesa.¹¹⁸ A. C. Colonese je i prvi iznio kako se čini da se ishrana nije razlikovala od drugih. Ako Romito 2 nije mogla loviti, on sagledava Romito 2 kao žensko, mogla je raditi druge poslove korisne za zajednicu. U slučaju da joj je hrana bila pružana to upućuje na brigu od strane zajednice.¹¹⁹ Za kraj vrijedno je spomenuti još dva prapovijesna slučaja osoba patuljastog rasta. Prvi je dijete od otprilike dvanaest godina iz neolitika u Švicarskoj za kojeg je također pretpostavljena briga,¹²⁰ dok je drugi iz brončanog doba u Armeniji gdje je unatoč tome što je bio izlagan čestim periodima

¹¹⁵ L. TILLEY, 2015., 65.

¹¹⁶ D. W. FRAYER, 1987., 60-61.; D. W. FRAYER et al., 1988., 549-563.

¹¹⁷ K. A. DETTYWYLER, 1991., 378-383.

¹¹⁸ L. TILLEY, 2015., 69-70.

¹¹⁹ A. C. COLONESE et al., 2010., 2510.

¹²⁰ M. MILELLA et al., 2014., 981.

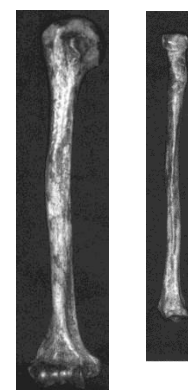
izgladjenosti, epidemije i parazitizma umro najvjerojatnije prirodnom smrću doživjevši između četrdeset i šezdeset godina.¹²¹

6.2 Dolni Vestionice, Češka

Slika 27. Rekonstrukcija groba i staništa (izvor: J. A. SVOBODA, 2018., 56-57.)

Tri ispružena kostura glave prekrivene crvenim okerom otvorila su mnoga pitanja, pogotovo kad se uzme u obzir da su te tri mlade osobe možda pokopane u isto vrijeme te da je ona u sredini imala, kako se čini, jako rijedak poremećaj. Same pozicije ovih kostura, datiranih na oko 26,000 godina prije sadašnjosti, neobične su, pogotovo ruke lijevog kostura DV13 te pozicija desnog kostura DV14. Kod kostura u sredini, V. Formicola et al. primijetili su “asimetrično skraćenje desne bedrene kosti i lijeve kosti podlaktice, savijanje desne bedrene kosti, desne kosti ramena i lijeve palčane kosti, izduljene lisne kosti, displaziju kralježnice i jako izražena hipoplaziju zubne cakline.”¹²² Više dijagnoza pretpostavljeno je za patološki kostur u sredini

Slika 28. Desna ramena kost i lijeva palčana kost Sunghira 3. Može se primjetiti savijanje (izvor: V. FORMICOLA et al., 2001., 375.)

¹²¹ A. KHUDAVERDYAN, 2016., 93-101.

¹²² Slobodni prijevod prema V. FORMICOLA et al, 2001., 372.

Slika 29. Kostii donjih udova DV15, (a) lijeva bedrena, (b) i (c) desna bedrena, (d) lisna i goljениčna kost. Obratiti pozornost na zakrivljenost desne bedrene kosti i na izduženje lisnih kostiju. (izvor: V. FORMICOLA et al., 2001., 374.)

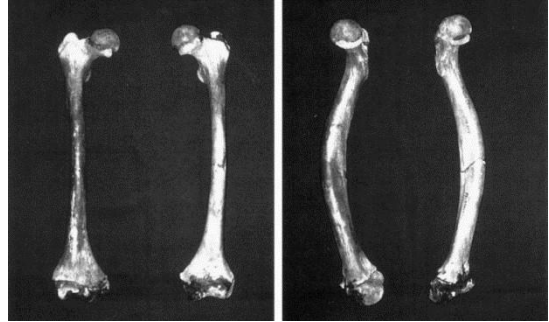
tj. DV15 da bi se došlo do zaključka kako je ključni uzročnik patologija najvjerojatnije *chondrodysplasia calcificans punctata*, ali dijagnosticirana je i artroza, skolioza, periodi povećanog stresa tijekom prvih 18 mjeseci života pa i vjerojatne traumatske ozljede.¹²³ Ukoliko je pretpostavljena forma ključne patologije točna, interesantno je da tako dobivamo spol za koji prije nismo bili sigurni, zato što je takva forma smrtonosna tijekom ranog djetinjstva kod muškaraca, a DV15 je stradala u ranim dvadesetim što sugerira znanje o liječenju jer bez njega i brige djeca koja imaju *chondrodysplasia calcificans punctatu* teško uspijevaju preživjeti.¹²⁴ Međutim, za razliku od drugih mogućih primjeraka brige u prapovijesti, DV15 posebna je jer je jedna od rijetkih, uz Sunghir 3 i Romito 2, za koje imamo dokaze na kostima da povrijeđena individua aktivno sudjeluje u gospodarstvu zajednice. Također, tomu u prilog idu i makroskopske i radiografske analize koje pokazuju zdrave kosti, simetrije donjeg dijela skeleta koje upućuje na podjednako nošenje tereta pa i dijafizne hipertrofije i razina mišićnog razvoja zajedno ukazuju kako je bila radno aktivna.

¹²³ V. FORMICOLA et al, 2001., 372-376.

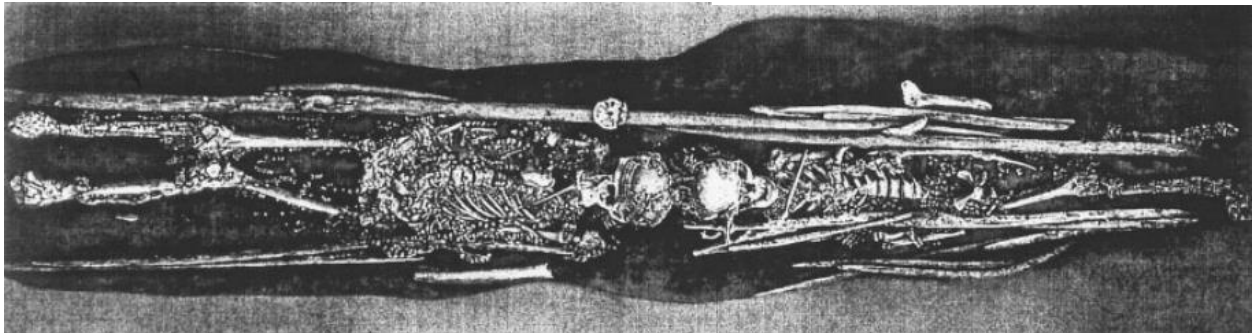
¹²⁴ V. FORMICOLA et al, 2001., 372-377.; E. TRINKAUS et al, 2001., 1293.

Pretpostavlja se kako je najčešći oblik rada zahtijevao ručno nošenje teških predmeta, vjerojatno u vrećama, pomoću drške ili remena ili povlačenjem predmeta s remenom preko prstiju.¹²⁵

U sličnom vremenskom rasponu kada je DV15 prenosila stvari, druga, također ženska osoba, imala je aktivan život isto tako bez obzira na patologije. Na Ruskom nalazištu, poznatom po bogatim prilozima i jednim od prvih dokaza obitavanja ljudske vrste na visokoj geografskoj širini, pronađen je ukop (slika 31.) koji slovi za najbogatiji paleolitički pokop uopće. Naime, isto kao u slučaju navedenog pokopa iz Dolni Vestionica pronađeno je više mladih skeleta, od kojih jedan ima patološke

Slika 30. Različiti pogled na bedrene kosti Sunghir 3 (izvor: V. FORMICOLA, A.P. BUZHILOVA, 2004. 192.)

Slika 31. Ukopa Sunghira 2 i 3. Ovakav ukop možda je rezultat dugih kopalja. Može se primijetiti kako je patološka djevojčica Sunghir 3 puno niža. (izvor: V. FORMICOLA, A.P. BUZHILOVA, 2004., 190-195.)

promjene, pokopanih vjerojatno istodobno u jako čudnoj poziciji. Odnosno, dječak s procijenjenom starošću 12 godina Sunghir 2 i malo mlađa djevojčica sa savijenim bedrenim kostima Sunghir 3.¹²⁶ Međutim, autori za ovaj slučaj nisu razglabali o mogućoj brizi o pokojnicima.

¹²⁵ E. TRINKAUS et al, 2001., 1304-1305.; L. W. COWGILL et al., 2012., 183.

¹²⁶ V. FORMICOLA, A. P. BUZHILOVA, 2004., 189-195.; L. W. COWGILL, 2012., 176-184.

7. Zaključak

Ključno je pitanje teorije brige u paleolitiku u kom trenutku zapravo imamo dovoljno dokaza da možemo reći da je pokojniku sigurno jedno vrijeme, možda i u trajanju od samo par minuta, bila potrebna skrb. Međutim, imamo jako malo primjera kada to možemo ustvrditi sa sigurnošću. Iako je teško protumačiti etiologiju i utjecaj određene patologije istraživači su često u stanju pronaći koji je uzrok u pitanju, a u slučaju traume i ugrubo odrediti kako je nastala. Najčešće potrebe za brigom nastaju dok su patologije u akutnim stanjima, dok se kasnije pojedinac često može i prilagoditi, čemu svjedoče i razni primjerci ljudi danas koji su bez obzira na njihovo teško fizičko i psihičko stanje i dalje produktivni članova društva, nerijetko i s vrlo aktivnim životom.

Kako bismo tumačili brigu u prošlosti, pogotovo prapovijesti, možemo se koristiti koracima vezanim uz indeks L. Tilley kojega možemo i adaptirati prema potrebama. Takvim pristupom olakšat ćemo drugima pronalazak i usporedbe vezane uz tumačenje brige. Također, proučavanja drugih životinja, posebice onih evolucijski bližih našoj vrsti, mogu pružiti novi pogled na brigu kod naših bližih predaka te nam pokazati kako kao vrsta nismo toliko zasebni, za što su neandertalci najbolji primjer. Kako je točno *homo sapiens* skrbio o članovima svoje zajednice možemo oplemeniti promatranjem zajednica koji žive na slične načine kao mi nekada. Kako će se o temi brige više pričati u budućnosti svjedoči više radova recentne konferencije paleopatološkog Europskog udruženja u Vilniusu.

Mislim da je danas, a isto tako vjerojatno u prošlosti, malo tko sposoban da se skrbi o vlastitoj rani pa makar bila i manja posjekotina. Nanositi sebi bol pa čak i u slučaju čišćenja rane jako je odbojna tjelesna funkcija, kao da nam mozak govori da to nije vrijedno truda iako može činiti razliku života i smrti. Međutim, kada na nama takvu ili sličnu radnju obavlja druga osoba bol se čini puno manja. Isto tako su se vjerojatno osjećali i naši daljnji „rođaci“, pogotovo neandertalci za koje je vjerojatno briga bila sastavni dio života. Oni se vjerojatno nisu o drugima brinuli samo u teškim slučajevima, za koje znamo da su postojali, već se njihova briga o drugima odražavala na njihov svakodnevni život. Htio bih to usporediti s donošenjem čaja nekome kada je prehladen, ali oni vjerojatno nisu pili čaj. Ipak, kao i naša vrsta, bili su svjesni da nije svatko jednako sposoban pa su se prilagođavali jedni drugima. Iako se rodbinske veze, sposobnost starijih da pričaju zanimljive priče, sposobnost

komunikacije s nadnaravnim bićima navode kao razlozi održavanja određenih individua na životu često je i suosjećajnost imala jako veliki utjecaj.

Za kraj, važno je napomenuti kako postoje i mišljenja da se ovakvom tematikom ne bi uopće trebali baviti jer ne možemo biti sigurni je li nekome briga bila potrebna ili ne.

Popis literature

ARSUAGA, J. L. et al., 1997. - Sima de los Huesos (Sierra de Atapuerca, Spain). The site, *Journal of Human Evolution*, 33, 109-124.

BEIER, J. et al., 2018. - Similar cranial trauma prevalence among Neanderthals and Upper Palaeolithic modern humans, *Nature*, 563, 1-4.

BERGER, T. et al., 1994. - Patterns of Trauma among the Neandertals, *Journal of Archaeological Science*, 22, 841.

BONMATI, A. et al., 2010. - Middle Pleistocene lower back and pelvis from an aged human individual from the Sima de los Huesos site, Spain, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107, 18386-18390.

CHURCHILL, S. E. et al., 2009. - Shanidar 3 Neandertal rib puncture wound and paleolithic weaponry, *Journal of Human Evolution*, 57, 163-176.

CUNHA, E., 2016. - Compassion between humans since when? What the fossils tell us, *Etnográfica*, 20, 653.

CONDEMI, S. et al., 2012. - A case of an osteolytic lesion on an Italian Neanderthal jaw, *Comptes Rendus Palevol*, 11, 79-82.

COLONESE, A. C. et al., 2010. - Stable isotope analysis of Late Upper Palaeolithic human and faunal remains from Grotta del Romito (Cosenza), Italy, *Journal of Archaeological Science*, 37, 2504-2510.

COWGILL, L. W. et al., 2012. - The Sunghir 3 Upper Paleolithic Juvenile: Pathology versus Persistence in the Paleolithic, *International Journal of Osteoarchaeology*, 25, 176-184.

DASEN, V., 1988. - Dwarfism in Egypt and classical antiquity: iconography and medical history, *Medical History*, 32, 256.

DEFLEUR, A., 1999. - Neanderthal Cannibalism at Moula-Guercy, Ardèche, France, *Science*, 286, 128-131.

DETTWYLER, K., 1991. - Can Paleopathology Provide Evidence for “Compassion”?, *American Journal of Physical Anthropology*, 84, 375-383.

DEGUSTA, D., 2001. - Comparative Skeletal Pathology and the Case for Conspecific Care in Middle Pleistocene Hominids, *Journal of Archaeological Science*, 29, 1435-1437.

DEGUSTA, D., 2003. - Aubesier 11 is not evidence of Neanderthal conspecific care, *Journal of human evolution*, 45, 91-93.

ELLIS, H., ABDALLA, S., 2019. – *A History of Surgery*, CRC Press, 2.

ESTABROOK, V. H., FRAYER, D. W., 2014. - Trauma in the Krapina Neandertals: violence in the Middle Palaeolithic?, *THE ROUTLEDGE HANDBOOK OF THE BIOARCHAEOLOGY OF HUMAN CONFLICT*, New York, 161-186.

FORMICOLA, V. et al., 2001. - The Upper Paleolithic Triple Burial of Dolni Vestonice: Pathology and Funerary Behavior, *American Journal of Physical Anthropology*, 115, 372-377.

FORMICOLA, V., BUZHILOVA, A. P., 2004. - Double Child Burial From Sunghir (Russia): Pathology and Inferences for Upper Paleolithic Funerary Practices, *American Journal of Physical Anthropology*, 124, 189-195.

FORMICOLA, V., 2007. - From the Sunghir Children to the Romito Dwarf: Aspects of the Upper Paleolithic Funerary Landscape, *Current Anthropology*, 48, 446-451.

FRAYER, D. W. et al., 1987. - Dwarfism in an adolescent from the Italian late Upper Palaeolithic, *Nature*, 330, 60-61.

FRAYER, D. W. et al., 1988. - A Case of Chondrodystrophic Dwarfism in the Italian Late Upper Paleolithic, *American Journal of Physical Anthropology*, 75, 549-563.

GARDNER, J. C., SMITH, F. H., 2006. – The paleopathology of the Krapina Neanderthals, *Periodicum Biologorum*, 108, 248.

GOMEZ-OLIVENCIA, A., 2013. - Back to the old man's back: Reassessment of the anatomical determination of the vertebrae of the Neanderthal individual of La Chapelle-aux-Saints, *Annales de Paléontologie*, 99, 63.

GRACIA, A. et al., 2009. - Craniosynostosis in the Middle Pleistocene human Cranium 14 from the Sima de los Huesos, Atapuerca, Spain, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106, 6573-6577.

- GRACIA, A. et al., 2010. - The earliest evidence of true lambdoid craniosynostosis: the case of “Benjamina”, a *Homo heidelbergensis* child, *Childs Nerv Syst*, 26, 723-726.
- GRACIA-TELLEZ, A. et al., 2013. - Orofacial pathology in *Homo heidelbergensis*: The case of Skull 5 from the Sima de los Huesos site (Atapuerca, Spain), *Quaternary International*, 295, 85.
- GURVEN, M., 2000. - “It’s a Wonderful Life”: signaling generosity among the Ache of Paraguay, *Evolution and Human Behavior*, 21, 266.
- KARAVANIĆ, I., 2004. – Život neandertalaca, Školska knjiga, 52.
- KENT, L., 2016. - Health-related care for the Neanderthal Shanidar 1, *ANU Undergraduate Research Journal*, 8, 87-89.
- KHUDAVERDYAN, A. Y., 2016. - A dwarfism skull: excavated on the site of the Late Bronze Age and Early Iron Age cemetery at Artsvakar (Armenia), *Journal of Paleopathology*, 26, 93-101.
- KRIEF, S. et., 2015. - Flavouring food: the contribution of chimpanzee behaviour to the understanding of Neanderthal calculus composition and plant use in Neanderthal diets, *Antiquity*, 89, 469.
- LEBEL, S. et al., 2001. – Comparative morphology and paleobiology of Middle Pleistocene human remains from the Bau de l’Aubesier, Vaucluse, France, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 98, 11097-11101.
- LEBEL, S., TRINKAUS, E., 2002. - Middle Pleistocene human remains from the Bau de l’Aubesier, *Journal of human evolution*, 43, 682-683.
- LORDKIPANIDZE, D. et al., 2005. - The earliest toothless hominin skull, *Nature*, 434, 717-718.
- LORDKIPANIDZE, D. et al., 2006. - A Fourth Hominin Skull From Dmanisi, Georgia, *The anatomical record. Part A, Discoveries in molecular, cellular, and evolutionary biology*, 288, 1147-1156.
- LOVELL, N., 1991. - An Evolutionary Framework for Assessing Illness and Injury in Nonhuman Primates, *American Journal of Biological Anthropology*, 34, 127-149.
- MAJNO, G., 1975. – The healing hand: man and wound in the Ancient World, *Harvard University Press*, 19.

- MALLEGNI, F., FABBRI, P. F., 1995. - The human skeletal remains from the Upper Paleolithic burials found in Romito Cave (Papasidero, Cosenza, Italy), *Bulletins et Mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*, 7, 99.
- MANN, A., MONGE, J., 2006. - A Neandertal Parietal Fragment from Krapina (Croatia) with a Serious Cranial Trauma, *Periodicum Biologorum*, 108(4), 496-501.
- MARTIN-FRANCES, L. et al., 2014. - Palaeopathology of the Pleistocene specimen D2600 from Dmanisi (Republic of Georgia), *Comptes Rendus Palevol*, 13, 200.
- MATSUMOTO, T. et al., 2015. - An observation of a severely disabled infant chimpanzee in the wild and her interactions with her mother, *Primates; journal of primatology*, 57, 2.
- MENNEAR, D. J., 2018. - Highlighting the Importance of the Past: Public Engagement and Bioarchaeology of Care Research, *New Developments in the Bioarchaeology of Care*, 345.
- MILELLA, M. et al., 2014. - A Neolithic Case of Mesomelic Dysplasia from Northern Switzerland, *International Journal of Osteoarchaeology*, 25, 981.
- MILELLA, M., 2017. - Subadult Mortality Among Hunter-Gatherers: Implications for the Reconstruction of Care During Prehistory, *New Developments in the Bioarchaeology of Care*. 298.
- NYSTROM, K., PIOMBINO-MASCALI, D. 2017 - Mummy Studies and the Soft Tissue Evidence of Care, *New Developments in the Bioarchaeology of Care*.
- POMEROY, E. et al., 2020. - New Neanderthal remains associated with the 'flower burial' at Shanidar Cave, *Antiquity*, 94, 11-23.
- SOMMER, J. D., 1999. - The Shanidar IV 'Flower Burial': a Re-evaluation of Neanderthal Burial Ritual, *Cambridge Archaeological Journal*, 9, 127-129.
- SPIKINS, P., RUTHERFORD, H. E., NEEDHAM A. P., 2010. - From Homininity to Humanity: Compassion from the Earliest Archaics to Modern Humans, *Time and Mind*, 3, 9.
- SPIKINS, P. et al., 2018. - Living to fight another day: The ecological and evolutionary significance of Neanderthal healthcare, *Quaternary Science Reviews*, 217, 98-113.
- STRUHSAKER, T. et al., 2011. - Healthy baboon with no upper jaw or nose: an extreme case of adaptability in the Kibale National Park, Uganda, *Primates; journal of primatology*, 52, 15-17.

- SUGIYAMA, L., 2004. - Illness, Injury, and Disability Among Shiwiar Forager-Horticulturalists: Implications of Health-Risk Buffering for the Evolution of Human Life History, *American Journal of Physical Anthropology*, 123, 371-384.
- SVOBODA, J. A., 2018. – Dolni Vestionice – Pavlov Place: South Moravia Time: 30 thousand years ago, *Regionální muzeum Mikulov*, 56-57.
- TAPPEN, N. C., 1985. - The Dentition of the “Old Man” of La Chapelle-aux-Saints and Inferences Concerning Neandertal Behavior, *American Journal of Physical Anthropology*, 67, 43-49.
- TILLEY, L., 2013. - *Towards a Bioarchaeology of Care: A contextualised approach for identifying and interpreting health-related care provision in prehistory*, doktorski rad, 1-328.
- TILLEY, L., 2014. - Introducing the Index of Care: A web-based application supporting archaeological research into health-related care, *International Journal of Paleopathology*, 6.
- TILLEY, L., 2015. - Accommodating difference in the prehistoric past: Revisiting the case of Romito 2 from a bioarchaeology of care perspective, *International Journal of Paleopathology*, 8, 66-70.
- TRINKAUS, E., ZIMMERMAN M. R., 1982. - Trauma Among the Shanidar Neandertals, *American Journal of Physical Anthropology*, 57, 75.
- TRINKAUS, E., 1983. - *The Shanidar Neandertals*, Academic press, New York, 4-436.
- TRINKAUS, E., 1985. - Pathology and the Posture of the La Chapelle-aux-Saints Neandertal, *American Journal of Physical Anthropology*, 67, 22-33.
- TRINKAUS, E. et al., 2001. – Dolni Vestonice 15: Pathology and Persistence in the Pavlovian, *Journal of Archaeological Science*, 28, 1293-1305.
- TRINKAUS, E., 2016. - THE KRAPINA HUMAN POSTCRANIAL REMAINS - MORPHOLOGY, MORPHOMETRICS AND PALEOPATHOLOGY, Zagreb, 7-11.
- TRINKAUS, E., VILLOTTE, S., 2017. - External auditory exostoses and hearing loss in the Shanidar 1 Neandertal, *PLOS ONE*, 12, 1-4.
- TRINKAUS, E., 2018. - An abundance of developmental anomalies and abnormalities in Pleistocene people, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115, 11942.

TURNER, S. et al., 2014. - Social consequences of disability in a nonhuman primate, *Journal of Human Evolution*, 68, 47-56.

ULLRICH, H., 2005. - Cannibalistic rites within mortuary practices from the Paleolithic to middle ages in Europe, *Anthropologie*, 43, 250-257.

VUKIĆ, F., KOVAČIĆ, Ž., 2011. - KRANEAMUS - MUZEJ KRAPINSKIH NEANDERTALACA : arhitektura i postav, Muzeji hrvatskog zagorja – Muzej krapinskih neandertalaca, 112.

ZABIHYAN, S. et al., 2010. - The Origin of Cranial Surgery, *World neurosurgery news*, 74, 7.

ZOLLIKOFER, C. P. E. et al., 2002. - Evidence for interpersonal violence in the St. Ce'saire Neanderthal, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 99, 6444-6448.